

"... før teknologien løber løbsk" - om lægfolks opfattelse af risiko.

- Ursula Plesner. Diskursanalyse af 15 slutdokumenter fra Teknologirådets konsensuskonferencer 1988 til 1997

Denne udgivelse blev til i forbindelse med Teknologi-Rådets projekt om risikokommunikation - [se oplægget fra workshopen](#)

Indhold

[Forord](#)

[Sammenfatning](#)

[Diskursanalyse og risikokommunikation](#)

[Introduktion til analysen](#)

[Opfattelser af risiko og teknologi](#)

[Teknologiens to ansigter](#)

[Når teknologien overhaler sig selv](#)

[Økonomien som autonom udvikling](#)

[Ude af kontrol](#)

[Usikkerhed](#)

[At forholde sig til risiko](#)

[Den nødvendige angst](#)

[Mellem afmagt og handling](#)

[Kommunikation som kodeord](#)

[Konstruktion af værdier](#)

[Værdier i skred](#)

[Oplysningsidealet](#)

[Individet i centrum](#)

[Værdier og prioriteringer](#)

[Sociale relationer i risikodebatten](#)

[Konstruktionen af autoritet](#)

[Skyttegravspositioner](#)

[Hvem besidder viden?](#)

[Afrunding](#)

[Appendix I](#) - Afgrænsning af materialet

[Appendix II](#) - Analysemetode

[Appendix III](#) - Konsensuskonferencer som social praksis

[Appendix IV](#) - Oversigt over Teknologirådets slutdokumenter

Forord

Denne rapport er udarbejdet for Teknologirådet. Ideen til den opstod i forbindelse med Rådets projekt om risikokommunikation, der handler om, hvordan grundlaget for beslutninger som vedrører risiko kan forbedres. Det antages, at bedre kommunikation er en vigtig del af svaret.

Spørgsmålet som meldte sig var, hvordan den ene af parterne i risikokommunikationen - nemlig borgerne - egentlig forstår og fortæller om risiko.

Det overordnede arbejdsspørgsmål som lå til grund for denne rapport var altså: Hvordan opfatter lægfolk risiko? Herunder ønskede vi at se på, hvilke sociale relationer lægfolkenes slutdokumenter afspejler. Hvordan lægfolkenes identitet konstrueres? Og eksperternes?

Når der tales om risiko, hvor er der så konsensus? Og brydninger og konflikt? Hvad siger dette om lægfolkenes opfattelse af viden og værdier? Er det sådan, at viden konstrueres som tilhørende eksperter og værdier som tilhørende lægfolk? Undervejs i analysen meldte der sig interessante svar på nogle spørgsmål, som slet ikke var blevet stillet. Det vender vi tilbage til.

Teknologirådet er i besiddelse af et materiale, der er oplagt at bruge som grundlag for at besvare disse spørgsmål - nemlig 15 såkaldte slutdokumenter fra de konsensuskonferencer, Rådet har afholdt gennem de sidste 11 år. Slutdokumenterne rummer forskellige borgerpanelers redegørelser, vurderinger og anbefalinger i forbindelse med emner, der alle på en eller anden måde har med risiko at gøre. Det blev besluttet at lave en diskursanalyse af samtlige tekster. Valget faldt på netop denne analysemetode, fordi en diskursanalyse - i forhold til spørgsmålet om risikoopfattelse - er egnet til at afdække, hvordan det sproglige felt, som omgiver begrebet "risiko" ser ud. Og i forbindelse hermed hvilke sociale relationer og hvilke ideologier og interesser der er på spil i feltet.

Ida Elisabeth Andersen fra Teknologirådet fik oprindelig ideen til dette projekt. Med sit engagement, sin åbenhed og gentagne gennemlæsninger af analyserne, har hun været til stor støtte og inspiration.

Arne Thing Mortensen fra Roskilde Universitetscenter har ligeledes ydet et værdifuldt bidrag til rapporten - ved stilfærdigt at gøre opmærksom på oversete vinkler og fatale mangler.

Endelig har Louise Phillips fra Roskilde Universitetscenter kastet sit skarpe diskursanalytiske blik på teksten, efterhånden som den tog form, og som sædvanlig leveret det bedste faglige modspil man kan tænke sig.

En kæmpe tak til dem alle tre, og tak til Teknologirådet for lån af kontor og gode kolleger i den periode, hvor projektet blev til.

Sammenfatning - lægfolks opfattelse af risiko

Gennem en årrække har lægfolk været inddraget i at beskrive, vurdere og komme med anbefalinger i forhold til muligheder og risici ved forskellige aspekter af den teknologiske udvikling. Det har mundet ud i en række dokumenter. Det er vigtigt at forstå de sproglige mønstre, som findes i lægfolkenes dokumenter - både fordi de siger noget om værdier og magtforhold i risikodebatten, og fordi forståelsen af disse sproglige strukturer kan danne udgangspunkt for at forbedre risikokommunikationen.

Lægfolkene er eksponenter for den svære situation, mennesket i et højmoderne samfund befinder sig i. De får et stort ansvar lagt på deres skuldre - ansvaret ved at *vide* og skulle træffe valg, som før blev truffet for "almindelige mennesker". Forfatterne af slutdokumenterne klarer det ved hele tiden at balancere mellem "for" og "imod", og ved at acceptere og integrere paradokser i debatten.

En tydelig tendens i alle lægfolkenes slutdokumenter er, at der er en lille håndfuld begreber, som bliver brugt igen og igen, som universalløsninger eller forklaringer på problemer. Analyserne viser, at brugen af disse begreber ofte hænger sammen med afmagt i forhold til risiko.

"Teknologien", "udviklingen" og "økonomien" ses som stærke, autonome fænomener, som det enkelte menneske ikke kan stille noget op i forhold til. Lægfolkenes stadige, opgivende omtale af disse ustyrlige størrelser gør, at der skinner en afmagtsfølelse igennem dokumenterne. Personificeringen gør det uklart, hvem der er *ansvarlige* for udviklingen og hvem der *står bag* de forskellige teknologier. Ligeledes kommer det til at fremstå som uoverskueligt, hvordan man kan påvirke disse u håndgribelige processer. I det øjeblik de ses som naturgivne enheder eller styrende logikker med en egen vilje, fratages det enkelte individ både ansvar og handlemulighed. Det bliver meget sværere at forholde sig til dem, end hvis det blev pindet ud, hvilke specifikke processer, teknikker eller mennesker man taler om. Det slører også lægfolkenes eventuelle kritik, at den er rettet mod en diffus størrelse. I risikokommunikationen kunne man måske være tjent med at definere sådanne begreber nøjere, således at folk kan relatere til dem. På denne måde kunne (lægfolkenes) eventuelle handlemuligheder blive lettere at få øje på.

Lægfolkene konstruerer blandt andet værdier ved deres måde at forholde sig til risikoen for at teknologien *nedbryder* værdier. På denne måde bliver oplysningsidealet og ideen om det enkelte individs vigtighed fremtrædende i dokumenterne. Det er nok forventeligt, at lægfolk placerer mennesket centralt i teknologidebatten. Det handler imidlertid ikke kun om, at de henstiller til politikere og eksperter, at de skal tage hensyn til det enkelte menneskes ønsker og behov i forbindelse med risiko. Det handler også om, at individet selv kan tage et ansvar og påvirke udviklingen (i øvrigt også i negativ retning).

Hvis man skuer ud over materialet, fylder lægfolkenes udtryk for "afmagt" mere i billedet end "handling" gør. Overvægten af "afmagtsudsagnene" svarer meget godt til, hvad man kunne forvente når lægfolk bevæger sig ind på et fagligt domæne, hvor diskussionerne ligger på et højt niveau med mange tekniske referencer. Derfor er det mest bemærkelsesværdige måske hvordan lægfolkene *tvinger* paradokserne ind i debatten - "det kan godt være, at det er umuligt, men vi må gøre det alligevel". Og hvordan de handler

gennem deres tale, ved at italesætte umulighederne som muligheder.

Viden og risiko hører i materialet sammen på den måde, at viden konstrueres som en forudsætning for at beherske teknologiens risici. Dem, som har den tilstrækkelige viden, er dem der har mulighed for at styre den teknologiske udvikling. I slutdokumenterne fremlægges viden gennemgående som tilhørende eksperterne. Lægfolkene gør for eksempel ofte opmærksom på, at de udtaler sig på baggrund af ekspertudsagn, og nogle gange fremstiller de viden som uopnåelig for de fleste. Selvom viden ofte konstrueres som eksperternes, findes der en form for handlemulighed for lægfolkene i at tilegne sig denne viden, og i at konstruere den som en fælles ressource.

I forlængelse af ønsket om at skabe en ligeværdig kommunikation i forbindelse med risiko, er det vigtigt at øge bevidstheden om, at viden er en magtfaktor - blandt alle de involverede parter i kommunikationen. En vigtig pointe i forberedelsen af deltagere kunne være, at der ikke findes objektive fakta, men at disse er uløseligt forbundne med, hvem der fremsiger dem, på hvilket tidspunkt og i hvilken kontekst.

"Eksperter" bliver i høj grad kategoriseret som anderledes tænkende mennesker med andre værdier end "os borgere". De besidder ganske vist generelt mere (og en bedre) viden, ifølge lægfolkene, men til gengæld beskrives de ofte som værende styret af pengeinteresser og prestige. Lægfolkene veksler mellem at fremstille sig selv som idealister og realister. Idealismen hører sammen med deres selvforståelse som borgere eller forbrugere, mens realismen kommer på bordet når der tales konkret problemløsning og afvejsninger af, om man vil løbe en given risiko for at kunne gøre brug af en given teknologi.

Man kan forstå lægfolkenes sproglige konstruktion af autoritet som udtryk for, at de må etablere en form for autoritet før det giver mening for dem at udtale sig om risiko. Selvom deres bidrag til konsensuskonferencerne opfattes som vigtigt og ligeværdigt, er de på forhånd de aktører, der har mindst autoritet - de har ikke eksperternes status, og de har ikke defineret rammerne for kommunikationen.

Når lægfolkene skal forholde sig til risiko, indebærer det, at de skal tage stilling til, hvorvidt de synes, at en given teknologi bør tages i brug, eller om den bør afvises som for risikabel. Eksistensen af diskurserne om alternativer viser, at der blandt lægfolkene er grundlag for at omdefinere store dele af risikodebatten. Den skal ikke kun handle om, hvordan vi opfatter risiko eller hvordan vi forholder os til risiko - men også om hvorvidt risiko overhovedet behøver at være relevant. Selvom den rene afvisning af teknologien findes i dokumenterne, er den sjælden. Ligeledes udtrykkes der en mistillid til virksomheder, myndigheder og eksperter, men det sker også forholdsvis sjældent. Mere almindeligt er det, at lægfolkene ser pragmatisk på den teknologiske udvikling - à la "nu er den der, så må vi hellere få det bedste ud af det". Sideløbende med dette forsøger de at anvise forskellige former for handlemuligheder i forhold til risiko og teknologi. Herunder er kommunikation et vigtigt bud på handling.

"Oplysning" og "kommunikation" bliver tilskrevet meget høj værdi af lægfolkene. De bruger disse to begreber som løsningsforslag til problemer af både demokratisk og teknisk art. Det erstatter visse steder materielle løsninger på problemer. Et spørgsmål, man måske bør være opmærksom på i risikokommunikationen er, hvordan "kommunikation" bruges af lægfolkene. Er det en indikation på afmagt, eller er det et visionært forslag, der kan løse problemer?

"Kontrol" er endnu et vigtigt ord i dokumenterne. Selvom lægfolkene anser kontrol for at være negativt i forhold til det enkelte individ, bekræfter de offentlig kontrol som den bedste måde at mindske risici og skabe tryghed på. Kontrol bliver løsningen på, at teknologien løber løbsk, at økonomien dominerer udviklingen, og at menneskets etik er ulden i kanten. Et ord som "kontrol" kunne konkretiseres mere i

risikodebatten, ligesom man kunne definere, hvordan man kan kalkulere med andre abstrakte begreber, som eksempelvis "den menneskelige faktor". Hvis sådanne begreber ikke fik lov til at svæve i luften, men blev indholdsudfyldt mere præcist, ville det i større grad være muligt at forholde sig konstruktivt til dem og dermed sætte konkrete handlinger i gang i forbindelse med dem. At differentiere begreberne handler ikke kun om at ændre på en sproglig praksis, men også om at åbne op overfor ændringer i normer, den *sociale* praksis og den følelsesmæssige oplevelse af risiko.

At skabe en sproglig bevidsthed ses altså som en måde, hvorpå det er muligt at reducere den magtesløshed, der findes i lægfolkens sprogbrug. Det ses som en forudsætning for, at aktørerne i debatten kan deltage på mere lige vilkår, og det ses som et værktøj, der kan højne konsensuskonferencernes demokratiske kvalitet.

Diskursanalyse og risikokommunikation

En bevidsthed om de sproglige mønstre, der udspiller sig i forbindelse med risiko, er vigtig for alle parterne i risikokommunikation. En god risikokommunikation fordrer en sprogbrug som tager hensyn til modtagerens ditto. Og fordrer samtidig en bevidsthed om, hvordan man er involveret i produktionen af magt via sin produktion af tekster. Det diskursanalytiske perspektiv giver mulighed for at "træde et skridt tilbage" og betragte det felt man selv indgår som aktør i. Dette er nok så vigtigt, hvis man antager, at initiativtagerne til risikokommunikation ofte vil befinde sig i en mere magtfuld position end de øvrige deltagere i kommunikationen. Betingelserne for en ligeværdig dialog kan optimeres ved at der kastes lys over de sociale relationer, der findes mellem de forskellige aktører.

Diskursanalysen adskiller sig fra en del traditionel tekstanalyse, ved det at den ikke beskæftiger sig med, hvad der ligger *bag* de sproglige udsagn eller hvad der i *virkeligheden* menes med en eller anden udtalelse. Med de diskursanalytiske briller på, betragter man snarere hvad sprogbrugere *gør* med sproget, fordi man antager, at det har ideologiske implikationer at sige noget på en bestemt måde. Og at man skaber sociale relationer med sin sprogbrug - for eksempel gennem kategoriseringer.

Lad os tage et eksempel fra materialet. Her optræder en kategori som "forbrugerne". De bliver gennemgående sat i et modsætningsforhold til både politikere og eksperter. Til gengæld overlapper de nogle gange med kategorien "borgerne", og nogle gange er de synonyme med lægmandspanelet bag rapporten. Hvad betyder det så? Man kan fundere over, om vi ikke alle er forbrugere. Politikeren går også i Brugsen for at forbruge, og eksperten tager måske på Grønttorvet. Altså må der være tale om en form for fiktiv kategori, som tages i brug i denne sammenhæng (altså slutdokumentet), af bestemte grunde. Hvis man vender blikket mod det sociale niveau, kunne man tolke det som en naturlig følge af de seneste års stærke presseomtale af netop forbrugerinteresser og forbrugerboycot - og i øvrigt som del af den individualisering vi har oplevet i det danske samfund gennem de sidste årtier. Her er der eksempelvis sket et skred i forhold til, at mange oplever det som mere meningsfuldt at købe "politisk korrekt" end at melde sig ind i et politisk parti eller gå til demonstration. På denne måde er "forbrugeren" blevet en vigtig konkurrent til "borgeren". Og når forbrugeren melder sig på banen i den offentlige debat, har hans eller hendes ord en hidtil ukendt vægt.

Man kunne indvende, at lægfolkene måske var blevet opfordret til at tale ud fra et forbrugersynspunkt under konferencen, og at deres brug af kategorien "forbruger" derfor ikke siger så meget om deres VIRKELIGE forståelse af sig selv. Men som sagt vil man med en diskursanalyse ikke forsøge at nå frem til, hvorvidt sprogbrugen stemmer overens med et VIRKELIGT fænomen eller ej. Man vil hellere

konstatere, at kategorien på en eller anden måde er blevet etableret, og derefter se på hvordan folk definerer sig selv eller andre i forhold til den, og på denne måde bruger den ideologisk.

En hovedpræmis for denne rapport er altså en opfattelse af, at tekstanalyse kan sige noget vedkommende om relationer mellem mennesker, og det sociale felt i det hele taget. Dette bygger igen på det syn, at sproget ikke er en neutral afspejling af verden omkring os, men tværtimod spiller en aktiv rolle i at skabe og forandre den. Det er gennem sproget vi giver verden betydning. Vi konstruerer verden i kraft af måden hvorpå vi taler om den. Det er derfor yderst vigtigt *hvordan* vi taler om verden - og i forlængelse heraf hvilke interesser, eller hvilken ideologi, der ligger i at vi taler netop sådan. Diskursanalysen fokuserer altså på sproglige *konstruktioner*.

Diskurs

Diskursbegrebet har været på mode i den akademiske verden de sidste par årtier, og har nu også fundet vej til medie- og dagligsproget. Derfor er en nærmere afklaring af, hvordan det bruges i denne analyse, på sin plads. Definitionen er inspireret af den engelske lingvist Norman Faircloughs kritiske diskursanalyse.

Man kan kort definere en diskurs som *indeholdende en række nøgleord, begreber og sproglige vendinger, som medvirker til at konstruere et bestemt univers af betydning*. Et eksempel fra analysen kunne være diskursen "individet i centrum". Omkring nøgleordene "individ" og "menneske" finder vi begreber som "den menneskelige faktor" og sproglige vendinger som "at tage hensyn til menneskets behov". Det "univers af betydning", eller den verdensforståelse, som denne diskurs promoverer, er grundlæggende humanistisk.

Diskursens betydning afhænger endvidere af, hvilken kontekst den bruges i. Hvis "individet i centrum" blev brugt i forbindelse med et kursus i "bedre selvforståelse gennem massage og samtaleterapi", ville den spille sammen med diskurser fra det alternative behandlingssystem. Når den - som i dette materiale - bruges sammen med tekniske eller økonomiske diskurser, repræsenterer den et modspil, en udfordring, et signal om forandring. I den kritiske diskursanalyses univers tyder modstridende diskurser eller diskursive kampe nemlig på social forandring. Derfor fokuseres der i denne analyse meget på hvad man også kunne kalde paradokser, ambivalens, eller konflikt - på det sproglige plan.

En politisk analysemetode

Den ovenfor skitserede sprogforståelse har betydning for, hvordan de følgende mange siders analyse skal læses. Ikke som en objektiv beskrivelse af, hvordan lægfolk *egentlig* opfatter risiko, men som et subjektivt bud på en mulig læsning af teksterne. Og hvad kan *det* så bruges til? Ideelt set skal en diskursanalyse sætte refleksioner i gang hos læseren. "Åbne" teksten og skabe grundlag for nye erkendelser. Den store mængde citater fra materialet skal give læseren mulighed for at analysere med, være uenig i konklusionerne eller blive inspireret til at tænke videre. Denne gennemsigtighed er en vigtig egenskab hos en tekst, som nødvendigvis - i kraft af sin subjektivitet - må få en politisk drejning. Med politisk menes der ikke en stillingtagen til, hvorvidt eksperterne i materialet er gode eller onde, eller om teknologisk fremskridt er godt eller skidt, men derimod vinklingen af analysen - noget ses som mere relevant end andet, et eller andet fænomen får eksistens ved at blive til en overskrift... Det politiske ligger i organiseringen af materialet.

Selvom analytikerens rolle primært ligger i fortolkningsarbejdet, er udvælgelsen fra og præsentationen af teksterne således også en betydningsfuld proces. Tilsammen skaber de tre elementer analytikerens bud

på, hvordan et lille stykke af virkeligheden ser ud. Det er værd at være opmærksom på, at der opstår bestemte konstruktioner ud af en sammenskrivning som skal fungere rent formidlingsmæssigt. Her kan ikke tages forbehold ved hver sætning, og derfor kommer visse ting til at fremstå mere kategorisk end de burde.

Introduktion til analysen

I forsøget på at besvare spørgsmålet om hvordan lægfolk forstår og fortæller om risiko, har det været oplagt at forsøge at finde nogle fælles dimensioner - eller fælles diskurser - i rækken af slutdokumenter. Fokus har været på de områder, hvor diskurser støder sammen i forsøget på at skabe konsensus. Den kommende analyse sammenfatter altså nogle af de temaer, som ser ud til at være de mest betydningsfulde i opfattelsen af risiko. Dels i måden hvorpå lægfolkene forholder sig til risiko, dels i forhold til konstruktionen af viden, værdier og sociale relationer i risikodebatten. Med betydningsfulde menes der både, at de fylder meget i dokumenterne, og at de rummer paradokser og spørgsmål, som er værd at tage højde for i udformningen af risikokommunikation.

Opfattelser af risiko og teknologi

En af nøglerne til forståelse af, hvordan risiko opfattes, er de mange forskellige konstruktioner af "teknologien". Vi vil altså her se på teknologien som en afgrænset størrelse - og se på, hvordan den både beskrives som ven og fjende, hvordan den bliver fremstillet som uløseligt forbundet med "udviklingen", og hvordan den er et vigtigt element når lægfolkene taler om risiko og usikkerhed. De enkelte afsnit i dette kapitel handler meget om forbehold og skepsis, men også om hvordan lægfolkenes udsagn demonstrerer imødekommenhed og nuanceringer.

Teknologiens to ansigter

Afvejningerne mellem "for" og "imod" - som er et vigtigt led i processen med at skabe konsensus - fylder en hel del i konsensudokumenterne. I den forbindelse fremstilles teknologien som havende to ansigter. Lægfolkene forsøger at tage hensyn til dem begge, når de skal vurdere om en given risiko er værd at løbe. Diskursen om teknologiens to ansigter er bygget op omkring modsætningsfyldte begrebspår, såsom muligheder/barrierer, god/dårlig, osv. De er udtryk for, at teknologi for lægfolkene fremstår både som en trussel og som et potentiale. Om teknologien fremviser det ene eller det andet ansigt, bliver skiftevis fremstillet som indlejret i den nye teknologi eller som et resultat af individets manglende evne til at spille sammen med teknologien.

Et lægpanel indleder sit slutdokument med udsagnet: "Trafikinformatik er et meget komplekst emne med mange både gode og dårlige aspekter" (1995/1:11). Senere skriver de, at teknologien kan "løse nogle problemer, men kan samtidig blive årsag til, at der opstår nogle nye" (1995/1:16) og at "Der ligger nogle indbyggede modsætninger i, at teknikken på den ene side kan en masse, som vi godt vil have, og samtidig har en række utilsigtede bivirkninger" (1995/1:23). Disse generelle betragtninger om trusler og muligheder har deres paralleller i konkrete eksempler på teknologiens indbyggede dobbelthed. For eksempel skriver nogle, at anvendelsen af teknologiske dyr kan Amindske den samlede genpulje" og føre til indavl. Til gengæld kan teknologien også bruges til at bevare biodiversiteten, gennem nedfrysning af æg (1993/1:20).

En indbygget trussel

Et af de billeder af teknologien, der træder frem i slutdokumenterne, er at den kan have en indbygget bombe. Nogle lægfolk anerkender på den ene side, at fødevarebestråling kan løse visse sundhedsmæssige problemer. På den anden side udtaler de, at "Vi mener dog og har fået bekræftet af eksperterne, at der ikke er dokumenterede sundhedsmæssige fremskridt ved at bestråle madvarer, *måske giver det ligefrem nye sundhedsproblemer*" (1989/5:18, min kursivering). Om telearbejde siger lægfolkene, at det har potentialet til at nedbringe persontransporten, men også kan tænkes at skabe et øget behov for international persontransport, simpelthen fordi kommunikationsmulighederne med telearbejdet forbedres (1997/3:34).

Mennesket som risikofaktor

Menneskets samspil med teknologien beskrives også som indeholdende en dobbelthed. Det fremhæves som problematisk, at "den nye teknik, som skulle skabe tryghed, i stedet skaber angst" (1989/6:21). Når det handler om screening af gener, er lægpanelet "meget positive overfor screening og rådgivning af sygdomsramte familier. Men nogle af os nærer betænkelighed overfor en udbredt screening af gravide, fordi den kan medføre en slags sygeliggørelse af graviditet" (1989/6:15). Det handler altså meget om, at kunne "modstå fristelsen" til at overudnytte den teknologi man har kendskab til. Generelt regner lægfolkene ikke med, at hverken befolkningen eller eksperterne kan modstå denne fristelse. Panelet i *Barnløshed* siger tilsvarende, at "I kraft af det stadig større udbud af behandlingsmuligheder, kommer der til at hvile et større pres på de ufrivilligt barnløse" (1993/4:18), og dette kæder de sammen med forringet livskvalitet. Teknologiens muligheder rummer altså i sig selv trusler - alene fordi den tvinger individet til at tage stilling. Det handler også om livskvalitet i diskussionen om, hvorvidt telearbejde vil føre til en sammensmeltning af arbejds- og fritidsliv: "Det blev opfattet både positivt og negativt. Et tab af holdepunkter og de traditionelle arbejdstider kan medføre forvirring og uro, hvis vi tilsidesætter familielivet for arbejdslivets krav. Modsat kan telearbejde, hvis det opfattes fleksibelt og selvstændigt give mere tid til familien" (1997/3:36).

Det er meget få steder, at teknologien omtales positivt i forbindelse med ordet "risiko", men det sker eksempelvis i forhold til genteknologien, som ifølge lægfolkene kan foregribe en risiko for at udvikle sygdomme. Denne kredit bliver dog delvist trukket tilbage, ved bemærkningerne om, at dette vil "påvirke definitionen af hvad der bliver opfattet som sundt og normalt og hvad der er usundt og unormalt" (1989/6:20). Her ser vi igen dobbeltheden - teknologien fremstilles som nyttig, men samtidig fremhæves faren for at glemme normer og etik.

Muligheder og barrierer

Endelig opregner lægfolkene hvordan teknologien kan fremme et bæredygtigt forbrug. De taler om en "teknologisk revolution" og om hvordan de teknologiske muligheder skabes i takt med efterspørgslen. Ligeledes beskriver de hvordan teknologien "åbner muligheder", og så videre. (1996/7:25,26). På den anden side slår de også fast, at "Der er væsentlige barrierer i forbindelse med brug, udvikling og anvendelse af nye teknologier", og de skriver "Vi er - ligesom eksperterne - optimistiske m.h.t. teknologiens muligheder, men ikke i samme omfang. Forbrugerpanelet vil advare mod, at teknologioptimismen bruges som argument for et større forbrug" (1996/7:26).

Teknologiens tvetydighed er imidlertid ikke uforeneligt med idealer. Lægfolkene mener at grænseværdier skal fastlægges således at "vi kan udnytte fordelene ved kemiske stoffer uden at løbe

alvorlige risici" (1995/3:15) .

Diskursen om teknologiens to ansigter tjener to formål. Dels skaber den gennemgribende afvejning af "for" og "imod" fornemmelsen af en nuanceret debat, dels introducerer den *mennesket* i teknologidebatten. Et individ som står i en paradoksal situation - midt mellem behovet og forbeholdet over for teknologien - og som stræber efter at finde en balance ved at kredse omkring paradokset.

Når teknologien overhaler sig selv

Det forbindes ofte med risiko, når teknologi og tempo kædes sammen. Den teknologiske udvikling behøver ikke i sig selv at være skræmmende, men den skal foregå i et tempo, så det er muligt at overskue konsekvenserne. Diskursen "når teknologien overhaler sig selv" har tre forskellige dimensioner. De rummer alle tre en form for kritik af den teknologiske udvikling - enten i form af diffuse udsagn om at "det går for hurtigt", eller i udsagn om at man ikke når at tage hensyn til eventuelle risici, eller endelig i tilkendegivelser om at en given teknologi virker meningsløs.

Som før omtalt har lægfolkene en positiv indstilling til teknologi, så længe den kan tøjles. Men "Betæneligheden kan opstå når muligheden for screening udvikles hurtigere end muligheden for behandling" (1989/6:15). Det er kun så længe, at teknologien muliggør en reel nedsættelse af risiko, at den er ønskværdig. Når den fortæller os sandheder, vi er magtesløse overfor, er den blot angstprovokerende.

Teknologiens autonomi og forrang

Ordene "teknologi" og "udvikling" har det tilfælles, at de ofte bliver beskrevet, så de kommer til at fremstå som autonome, egenrådige størrelser. I udsagnet "teknologi og forskning må følges ad" (1988:7) er det underforstået, at teknologien godt kan komme til at løbe i forvejen, uafhængigt af forskningen - og dermed ude af kontrol. Et andet sted hedder det, at "Når udviklingen går stærkt, er der ikke meget tid - heller ikke til at overskue konsekvenserne af genteknologien" (1989/6:24).

Ganske få steder resulterer denne "det går for hurtigt" diskurs i, at lægfolkene foreslår at vi "stiller tiden tilbage": "Panelet mener, at udviklingen i anvendelsen af kemiske stoffer går for hurtigt" (1995/3:15) "Det er vigtigt, at vi stopper op og reviderer anvendelsen af dem" (1995/3:19). Dette modsvarer af andre lægfolks opfordring til at "følge med udviklingen": "Informationer og viden forældes stadigt hurtigere. En uddannelse, der ikke tager stilling til denne problematik, er selv forældet" (1997/3:30). Spørgsmålet om udviklingens tempo er altså præget af modstrid. Det grunder i de forskellige værdiopfattelser, vi vil komme nærmere ind på i sidste kapitel.

Centralt i udsagnene om mulige risici i forbindelse med den hastige udvikling, er menneskets rolle. I slutdokumentet *Hvordan skal vi anvende den øgede viden om menneskets gener?* (1989/6) er det fremstillet som en absolut sandhed, at den øgede viden om menneskets gener giver os problemer. Forfatterne er "bange for, at der vil ske et skred" (1989/6:6), fordi de anser *eksistensen* af teknologien for lig med den ukritiske, *overdrevne brug* af teknologien. Panelet skriver, at muligheden for at anvende denne teknologi "medfører en risiko for et uacceptabelt menneskesyn" (1989/6:7) - hvilket man kan tolke som et udtryk for teknologiens forrang eller dominans. Det er ikke menneskesynet der styrer teknologien, men omvendt. Den samme problemstilling er beskrevet i *Barnløshed*, hvor panelet skriver, at teknologiudviklingen har sat os i stand til at manipulere naturen, og at "Vi kan få følelsen af at det er på teknologiens præmisser vi sætter vore værdier for livskvalitet, hvor det ville være ønskværdigt om det

var vore værdinormer der satte grænsen for teknologien" (1993/4:20). Det forbeholdne "kan få følelsen af" og det hypotetiske "ville være ønskværdigt om" tyder på, at påstanden om teknologiens forrang bliver set som kontroversiel - måske er det problematisk for lægfolk at udtrykke en så "lægfølgelig" holdning?

Et af lægpanelerne udtaler, at bestråling af fødevarer vil resultere i at "Producenter og forarbejdende virksomheder vil kunne fristes til at slække på hygiejnen", fordi bestrålingen kan skjule at en madvare er dårlig eller gammel (1989/5:9). Dette er et eksempel på, hvordan teknologien tilskrives bizarre sidevirkninger - de teknikker som skal forbedre varens holdbarhed er også de teknikker som gør at vi får dårligere mad.

Lægfolkene gør også opmærksom på det paradoks, at en udmærket teknologi - som trafikinformatik - findes, men at den ikke rigtig har nogen anvendelighed. De skriver, at den "synes at være velegnet til at løse kapacitetsproblemer - som ikke findes i væsentlig grad i Danmark", og måske engang vil kunne løse sikkerhedsproblemer, som lægfolkene imidlertid synes skal løses på anden vis.

Af det ovenstående kan vi se, at ord som "udvikling" og "teknologi" bliver tillagt forskellig betydning. Dette, at de er omstridte, giver grund til at være på vagt overfor hvordan de får betydning og hvilken betydning de får. For eksempel gør en personificering af begreberne det uklart, hvem der er *ansvarlige* for udviklingen og hvem der *står bag* de forskellige teknologier. Ligeledes kommer det til at fremstå som uoverskueligt, hvordan man kan påvirke disse u håndgribelige størrelser. I risikokommunikationen kunne man måske være tjent med at definere sådanne begreber nøjere, således at de bliver indholdsudfyldt på en måde så folk kan relatere til dem. På denne måde kunne (lægfolkenes) eventuelle handlemuligheder blive lettere at få øje på.

Økonomien som autonom udvikling

Økonomi er også en af de faktorer som ofte kædes sammen med den teknologiske udvikling, og ligesom det høje tempo, som vi var inde på i det foregående afsnit, opfattes denne kombination som risikofyldt. Det er et dominerende træk ved de diskurser, hvor der indgår økonomi, at økonomien fremstilles som en dominerende faktor, både i forhold til etik og forskning. Synspunktet om dens afgørende betydning udtrykkes med stor selvfølgelighed, som vi skal se det. Fra et diskursanalytisk synspunkt er det vi tager allermost for givet, det der - ideologisk set - har allerstørst magt over os. Derfor bliver der dvælet lidt ved de mange eksempler på, at økonomiens autonomi tages for givet.

Et indlysende faktum

Den udbredte frygt for, at de økonomiske interesser får lov til at være dagsordensættende, når det drejer sig om risikofyldt teknologi, siger implicit, at etikken ikke har en særlig stor rolle at spille i forhold til den teknologiske udvikling. For eksempel fremgår det af lægfolkenes udtalelser, at virksomheder meget vel kan finde på at overtræde love vedrørende sikkerhed, hvis det kan betale sig. "(S)anktionsmuligheder skal være af sådan en karakter, at misbrug ikke kan indregnes som en acceptabel risikofaktor i produktionen" (1989/5:16). I udsagn som "Ved indførelsen af princippet om at "forureneren betaler" vil vi kunne sikre os imod kortsigtede økonomiske betragtninger" (1993/1:15) er det ligeledes forudsat, at der eksisterer en risiko for, at økonomien får lov til at styre etikken. I forvejen har panelet nævnt, at det nok er økonomien der overhovedet har sat skub i forskningen omkring transgene dyr.

Også i *På vej mod intelligent trafik* fremstilles det som helt faktisk, at økonomiske interesser styrer forskningen: "*Eftersom produktudvikling indenfor trafikinformatik er styret af de forventede*

afsætningsmuligheder..." (1995/1:22, min kursivering). Det fremstilles som en sag for det offentlige at styrke forskningen på urentable områder. Det offentlige skal levere modstykket til "de frie forskningskræfter", således at "fordele for de stærke trafikanter ikke bliver til ulempe for de øvrige" (ibid). Et andet panel beskriver, hvordan udviklingen i forskningsverdenen ikke bare afhænger af "forskernes kreativitet og samarbejde", men også af bevillinger og kommercielle interesser (1989/6:14). Der eksisterer åbenbart en så etableret norm om, at forskningen styres af økonomi, at man blot i en sidebemærkning kan sige, at "Desuden er forskerne i høj grad presset af økonomiske interesser" (1993/1:26). Sådan konstrueres eller reproduceres fakta, og dermed normer. Normer ligger indlejret i det, vi opfatter som det mest indlysende og objektivt sande.

Også panelet i *Fremtidens forbrug og miljø* er meget optaget af økonomien som styrende faktor. Dels ser de prisfastsættelser som afgørende for de miljøvenlige forbrugsvalg, dels mener de at det er "det økonomiske udbytte, der afgør miljøudviklingen" (1996/7:19). Økonomien bliver altså her fremstillet som noget, der har mere betydning end både etikken og forskningen.

Der kan siges det samme om betydningen af ordet "økonomi" som om ordene "teknologi" og "udvikling" i sidste afsnit. I det øjeblik de ses som naturgivne størrelser, eller styrende logikker med en egen vilje, fratages det enkelte individ både ansvar og handlemulighed. Det er også derfor, at når diskurserne omkring økonomi endelig indeholder ideer om handling, er det politikerne der appelleres til. Det er dem, man sætter sin lid til kan styre de ustyrlige, abstrakte processer.

Ude af kontrol

Alle de signaler, lægfolkene sender til politikerne om at de ønsker "kontrol" i forhold til den teknologiske udvikling, kan ses som et udtryk for, at der ikke *er* tilstrækkelig kontrol - og at dette er en risikofaktor. Risikoen stammer fra alt fra menneskelig svaghed til international dominans. Diskursen "ude af kontrol" har ord som "kontrol", "lovgivning" og "grænser" som vigtigste nøgleord. De er ofte knyttet sammen med negative ord som "uhensigtsmæssig", "trussel" og "uoprettelig", hvor de spiller sammen på den måde, at de sidstnævnte begrundes de førstnævnte, og giver dem en positiv klang. I det nedenstående skal vi se hvordan ordene fungerer i efterlysningen af offentlig kontrol og i udsagnene om, hvordan teknologien undviger kontrol.

Når et lægpanel udtaler, at "Lovgivning kan være en måde at styre forskningen på", er det måske del af et rationale der hedder, at forskere og den teknologiske udvikling tilsammen uvægerligt vil løbe løbsk, hvis ikke en ydre faktor begrænser dem (1989/6:26). Et andet panel siger også direkte at offentligheden bør have "mulighed for kontrol", eksempelvis for at undgå at "metoder der reelt stadig er på forskningsstadiet anvendes til egentlig behandling" (1993/4:21). Implicit siges det, at forskernes "teknologiske nysgerrighed" dominerer deres etik. Et andet lægpanel mener, at lovgivning og definerede "styringsmekanismer" skal komme de problemer, ny teknologi stiller os overfor, i forkøbet. I debatten om genetisk screening er det "yderst vigtigt, at man ved lovgivning sætter grænser for, hvilke afvigelse, der kan accepteres som alvorlige" (1989/6:6). I det næste dokument om genteknologi skriver panelet: "Vi mener, at det skal være muligt at sætte grænser for genterapibehandling når den er i gang. Dette er dog uhensigtsmæssigt og vil kunne indebære store omkostninger. Derfor vil vi opfordre til at der laves en stram lovgivning nu, som indeholder forbud mod genterapi på kønsceller, da vi ellers kunne risikere en glidebaneeffekt" (1995/6:28).

Vi ser også fremstillinger af, hvordan teknologiens muligheder og den menneskelige svaghed tilsammen

skaber en uholdbar situation, som skal afhjælpes med kontrol: "Borgerpanelet har en opfattelse af, at telearbejde via internet og som grænseoverskridende arbejdsform, kan være eller blive en trussel og virke konkurrenceforvridende for ordinære, lovlige og registrerede arbejdsforhold" (1997/3:42). Teknologien åbner muligheder for omgåelse af normer og love, og panelet "ser sort arbejde som værende en farlig fristelse inden for dette område" (ibid).

Ubehagelige overraskelser

Der er ikke bare bekymring for, at eksperter eller virksomheder styrer den teknologiske udvikling, uden for politikernes kontrol, men også bekymring for, at teknologien i sig selv løber løbsk - for eksempel i forhold til genmanipulation på kønsceller. Her frygter lægpanelet, at en eventuel skade i kønscellernes DNA vil "gå i arv og dermed være uoprettelig" (1989/6: 16). På dette punkt har lægfolkene "registreret enighed blandt eksperterne" og tilslutter sig "fuldt og helt" denne enighed (ibid). Det er altså et sted, hvor vi finder konsensus mellem lægfolk og eksperter. Når eksperterne erkender teknologiens farer eller begrænsninger. Den samme bekymring for at teknologien bliver ustyrlig finder vi i frygten for, at de teknologiske dyr vil udkonkurrere de naturlige dyrearter, og dermed føre til ændringer i økosystemerne (1993/1:19). At sætte små (transgene) dyr eller fisk ud beskrives som uoverskueligt, svært at holde styr på og uforsvarligt. Dette er problemet med en teknologi der ødelægger "det oprindelige", og ikke længere kan kontrolleres, og det reproduceres også i: "Marint opdræt og havfarme kan medføre ændringer i det økologiske system", hvilket på længere sigt kan "udgøre en trussel mod vilde bestande" (1996/8:18). Panelet anser problemet for "så væsentligt, at der foreslås stop for yderligere anlæggelse af havfarme indtil konsekvenserne heraf er fuldt belyst" (1996/8:19). Brugen af passiv ("der foreslås stop") er måske tegn på, at panelet godt ved, at det vil være et upopulært forslag - at de alligevel fremsætter det, kunne være tegn på en alvorlig bekymring.

Uforudsigelighed

Og udviklingen i sig selv kan være umulig at kontrollere: "Vi forventer at der i de kommende år vil ske en omfattende og i vid udstrækning uforudsigelig udvikling" (1995/1:26). Vi finder også bekymringen over det uoverskuelige i *Hvor går grænsen*: "Nedbrydningsprodukter er nogle gange mere farlige end moderproduktet, og dette øger mængden af potentielt farlige stoffer betragteligt" (1995/3:18). Udsagn som disse vidner om en vis magtesløshed. Her tales der ikke om kontrol, for hvordan er kontrol mulig? I slutdokumentet om bestråling af madvarer, slår lægpanelet fast, at kontrollen med denne teknologi er stort set umulig at udøve. Mulighederne "er i dag meget begrænsede", "kan kun i nogen udstrækning sikres", osv (1989/5:14). Ikke desto mindre slår panelet fast, at "der skal være mulighed for kontrol" af varens kvalitet, og varen skal mærkes. Afsluttende påpeges "nødvendigheden af, at kontrollen af sikkerhedsgrunde lægges i statsligt eller kommunalt regi" (ibid).

Som vi har set det bliver "ude af kontrol" udtrykt på mangfoldige måder og i mindst lige så mange forskellige sammenhænge. Den teknologiske udvikling er uoverskuelig, uforudsigelig og ukontrollabel, og alligevel er kodeordet "kontrol". Måske kunne et øget fokus på konkrete metoder til kontrol (til erstatning for det diffuse "statslig kontrol" eller bare "kontrol") påvirke denne diskurs, således at den også kunne komme til at rumme ord som "overskuelig", "forudsigelig", osv. Dette ville også være begyndelsen til en ændring i fremstillingerne af usikkerhed, som vi skal komme nærmere ind på i næste afsnit.

Usikkerhed

En måde at identificere de områder, hvor lægfolkene mener der eksisterer en risiko, er ved at se på deres fremstillinger af usikkerhed. Uden at gå yderligere ind i, hvorvidt og i hvor høj grad lægfolkene *føler* usikkerhed, vil vi nu se på forskellige sproglige markører for usikkerhed. Heriblandt en stadig omtale af "sikkerhed" og "sikring", samt forskellige risiko-scenarier. Vi skal også se på nogle afvigelser fra dette mønster, nemlig udtryk for en tro på sikker viden.

Usikkerhed fremstår mest direkte i passager som "Vi føler endvidere stor usikkerhed overfor om man kan sikre sig mod, at en bestrålet vare ikke får en ny stråledosis for at forøge holdbarheden yderligere" (1989/5:15). Men ligeledes en forbeholden vending som "vil kunne" markerer en generel usikkerhed i forhold til emnet. Et panel skriver, at "Der er mange andre områder hvor DNA-undersøgelser vil kunne skabe problemer" (1989/6:28). Der bruges ikke kategoriske verber som "kan" eller "vil", som ville kræve - og vise - at forfatterne var mere sikre på deres viden. Der kan godt være tale om en reproduktion af eksperternes måde at tale på, og således behøver sådanne formuleringer ikke at betyde, at usikkerheden udelukkende tilhører lægfolkene. I det følgende fremstår forfatterne til gengæld som sikre på deres viden, og de bruger denne viden til at gøre rede for og retfærdiggøre usikkerhed: "Grænseværdier som beskyttelsesmiddel har en række svagheder: Risikohåndteringsdelen...er uigennemskuelig og ustruktureret, og grænseværdier tager kun undtagelsesvis højde for kombinationseffekter samt effekten af nedbrydningsprodukter etc" (1995/3:23).

Misbrug af den nye teknologi

Med en stor mængde udsagn om, hvordan sikkerheden i forbindelse med elektroniske borgerkort bør håndhæves, giver lægfolkene udtryk for en usikkerhedsfølelse over for indførelsen af kortet (1994/2:14). Og hvad drejer denne usikkerhed sig så om? "Der må på ingen måde diskrimineres mod borgere, der vælger ikke at anskaffe et kort" (1994/2:146) og "myndighederne må ikke tvinge borgerne til at indsende og underskrive dokumenter elektronisk" (1994/2:147). Kortet skal have indbygget forskellige sikkerheder, for eksempel skal det "med sikkerhed" (ibid) kunne identificere brugeren. Der er altså både et potentielt demokratisk problem og et potentielt teknisk problem ved kortet.

Usikkerheden med hensyn til et eventuelt "misbrug af borgerne" finder man også i *Genterapi*. "Enhver borger skal ved lov sikres mod diskrimination" og lignende ytringer vidner om en usikkerhed i forhold til anvendelsen af de nye teknologier (1995/6:27).

Lægfolkene er også bange for, at et begreb som "det økologiske råderum" "kan bruges til uheldig kontrol af den enkelte forbruger" (1996/7:15). Ud af alle disse udsagn toner et billede af en potentiel overvågning og kontrol, og en modvilje mod begge. Når kontrol bruges i forhold til det enkelte individ får det således en uheldig klang, i modsætning til hvordan det klinger i diskursen "ude af kontrol". Vi kan således se, hvordan også dette begreb forandrer sig i forhold til konteksten, hvilket indikerer at det er et kontroversielt begreb i risikodebatten.

Menneskeskabt usikkerhed

Til gengæld findes der her den samme usikkerhed i forhold til mødet mellem menneske og teknologi, som i "ude af kontrol" diskursen. "Der skal sikres en så høj integration mellem menneske og maskine, at en u hensigtsmæssig reaktion elimineres, ellers kan det få katastrofale følger" (1995/1:11). Blandt andet frygter lægfolkene "teknostress" i trafikken (1995/1:16). Et problem som enten skal løses med

universalmidlet "omfattende information og efteruddannelse", som vi kommer nærmere ind på i afsnittet "Oplysningsidealet", eller simpelthen ved alternativer til teknologien - "traditionelle lavteknologiske sikkerhedsforanstaltninger" (ibid).

Den menneskelige - senmoderne - psyke fremstilles i sig selv som en risikofaktor man må regne med, men ikke kan kontrollere: "Behovet for øget forbrug kan psykologisk ses som en følge af mulighederne i det moderne samfund" (1996/7:21). Menneskets begrænsninger er også en del af årsagen til de usikkerheder, der skyldes "at undersøgelser foretages ud fra den aktuelle viden", og at "Man får kun svar på det, man spørger om, og man kan aldrig være sikker på, at man stiller de rigtige spørgsmål" (1995/3:16). Og endelig fremstilles menneskets etik som en farlig medspiller i forhold til teknologiens usikkerheder.

Forbigående usikkerhed

En udtalelse som "på trods af, at man endnu ikke har noget sikkert videnskabeligt grundlag for det" (1989/6:16) indikerer en tro på, at det på et eller andet tidspunkt er muligt at nå frem til det sikre grundlag, hvorpå man kan træffe beslutninger. Måske en tro på, at sandhed er en absolut størrelse, som er uafhængig af interesser, og som man kan finde frem til - hvis man i øvrigt er en hæderlig, hårdtarbejdende videnskabsmand. Altså er usikkerhed ikke en tilstand, man behøver at finde sig i, men derimod et forbigående fænomen.

Lægfolkene demonstrerer også en "sikker følelse af usikkerhed", idet de skriver at man er nødt til at kunne styre trafikken på den konventionelle måde "når systemerne til trafikinformatik bryder ned" (1995/1:18, min kursivering). Der er ikke noget hypotetisk over dette udsagn, tværtimod fremstilles det som uundgåeligt, at den nye teknologi vil svigte. Sikkerheden skal findes i det velkendte, men en form for sikkerhed findes også i den kategoriske tro på, at man besidder den sikre viden. Selvom det er dominerende i materialet, at teknologien skaber usikkerhed, findes der også modsatrettede udsagn. Genforskningen har for eksempel bidraget til, at prænatal dianostik som før handlede om usikre risikovurderinger, nu giver næsten 100% sikre svar (1989/6:14).

Markørerne for usikkerhed og sikkerhed viser en optagethed i forhold til at erstatte den ene med den anden. Det ligner en søgen mod at eliminere risiko. Hvis forbehold og bekymring har været dominerende i dette kapitel, skal vi til gengæld se en større grad af imødekommenhed når lægfolkene forholder sig aktivt til "risiko".

At forholde sig til risiko

Når lægfolkene skal forholde sig til risiko, indebærer det, at de skal tage stilling til, hvorvidt de synes, at en given teknologi bør tages i brug, eller om den bør afvises som for risikabel. Den rene afvisning af teknologien findes i dokumenterne, men den er sjælden. Ligeledes udtrykkes der en mistillid til virksomheder, myndigheder og eksperter, men det sker også forholdsvis sjældent. Mere almindeligt er det, at lægfolkene ser pragmatisk på den teknologiske udvikling - à la "nu er den der, så må vi hellere få det bedste ud af det". Sideløbende med dette forsøger de at anvise forskellige former for handlemuligheder i forhold til risiko og teknologi. Herunder er kommunikation et vigtigt bud på handling.

Den nødvendige angst

I dette afsnit sammenfattes de steder, hvor lægfolkene for/imod afvejninger falder ud til den teknologiske udviklings fordel. Vi skal se nærmere på afvejningerne, fordi de siger noget om forholdet mellem måden hvorpå lægfolkene *opfatter* risiko og *forholder* sig til risiko. Frygt for teknologien og afvisning af teknologien er nemlig ikke det samme. Diskursen om den nødvendige angst tages i brug når lægfolkene skal forholde sig til de risici, de eventuelt kunne blive udsat for. Diskursen er udtryk for en aktiv deltagen - lægfolkene går ind i debatten med en afvejning af, hvor de mener, de nødvendigvis må leve med usikkerhed.

Ligesom teknologien har to ansigter, har befolkningens måde at forholde sig til risiko på to sider. Lægpanelet i *Borgeren og farlig produktion* "tror på, at befolkningen er indstillet på at løbe nødvendige risici" (1988:8). Det er den ene side. På den anden side kræver de, at produktionen er af nødvendig karakter, at risikoen er minimal, at myndigheder og industri er åbne og ærlige og kommunikerer klart. Der er ofte tale om en balancegang mellem den pragmatiske indstilling og afvisningen af teknologien. "Selvfølgelig skal der gives tilladelse til f.eks. kemiske produktioner, men myndighederne må ikke gå så vidt, at befolkningen mister tilliden" (1988:10). Lægfolkene giver eksempler på, hvad det er at gå for vidt, nemlig at give "dispensation på dispensation til spildevandsudledninger, meget små bøder ved overtrædelser af miljøloven osv", men opstiller ikke generelle kriterier for, hvad det er at "gå for vidt". Det der praktiseres her er afvejninger, og det går igen i hele materialet. Som modstykke til de forbehold lægfolkene har i forhold til indførslen af telearbejde, anfører de, at det "med stor sikkerhed" vil "medføre tab af danske arbejdspladser som følge af en generel mangel på konkurrencedygtighed, hvis Danmark ikke følger med udviklingen inden for informationsteknologi" (1997/3:24). De magiske formuleringer "tab af arbejdspladser", "konkurrencedygtighed" og "følge med udviklingen" bruges som argument for, at man må lære at leve med - eller forholde sig til - den usikkerhed der er omkring indførslen af teknologien.

Opgør med konservatismen

Selv de steder, hvor lægfolkene går ind på den teknologiske udviklings præmisser, demonstrerer de bevidstheden om at man hele tiden må veje for og imod. Et af lægpanelet skriver at de ikke er " fortalere for en stop-verden-jeg-vil af-holdning" (1989/6:23). Ved således at ironisere over teknologi- og fremskridtsforskrækkelsen, tager de afstand til den. Lægpanelet skuer tilbage i historien - på den katolske kirkes stædige modstand mod Galileis verdensbillede - og får på denne måde gjort klart, at deres eventuelle modstand mod ny teknologi ikke har noget med en overtroisk konservatisme at gøre. Derimod ser lægfolkene frem til "epokegørende opdagelser...som kan betyde nye skridt i erkendelsen" (ibid), og tilslutter sig - når man ser på teksten i sin helhed - synspunktet om "den nødvendige angst".

Det samme gælder for spørgepanelet i *Genterapi*, som taler om "ulempen" ved at genterapi kan provokere udvikling af kræftceller og om den "teoretiske risiko" for at behandling på kropsceller kan have effekt på kønsceller. Panelet konkluderer, at "Disse ovenstående ulemper må anses for at være små i forhold til ulemperne ved mange traditionelle behandlingsformer", men at det i øvrigt er "vanskeligt at sammenligne genterapi med traditionel behandling" (1995/6:16). I hele dokumentet argumenteres der på denne måde - modsat mange af de andre dokumenter, hvor lægfolkene udtrykker, at den teknologiske udvikling løber for hurtigt, og hellere skulle erstattes af forbedrede traditionelle metoder. Hvis vi kigger overordnede på de sproglige konstruktioner i *Genterapi*, ser det ud til, at ekspertudsagn i særlig grad reproduceres i dette dokument - eksempelvis "Der kan være risiko for bivirkninger ved genterapi, men

disse er endnu ikke observeret ved forsøg på mennesker" eller "Ved arvelige sygdomme, hvor sygdommen først kommer til udbrud efter personen har fået børn, vil genterapi ikke medføre en øget forekomst af disse arvelige sygdomme" (1995/6:20). Lægfolkene udtrykker sig i kategorisk, objektiv modalitet, og får dermed udsagnene til at fremstå som indiskutable fakta. De benytter sig af samme reference til det historiske, som forfatterne til den første rapport om genforskning: "I medicinens historie har det altid været nødvendigt at behandle på et usikkert grundlag" (1995/6:19). De erkender, at "Samlet kan det ikke udelukkes, at der kan være risiko i forbindelse med genterapi på længere sigt" (1995/6:20) - men der anføres samtidig gode grunde til at anvende teknologien: genterapien kan blive en billig mirakelkur, som kan frigøre store ressourcer i sundhedsvæsenet, og "Når man har mulighed for en sådan metode har man pligt til at benytte den. Det danske samfund bygger på solidaritet med de svage" (1995/6:23). Der fremføres således stærke argumenter for den nye teknologi - og når modargumenterne præsenteres er det med passiver: "Det har været fremført" og "Det har således været hævdet" (ibid), som signalerer afstandtagen.

Nødvendige risici

Når man taler om risikobetonede produktioner, er det nødvendigt at tage hensyn til den "værst mulige katastrofe" i konsekvensberegningerne (1988:7). Forfatterne kommer ikke ind på, hvad det ville hjælpe at have konsekvensberegninger, hvis katastrofen indtraf. Dette usagte er måske et udtryk for, at beregninger nødvendigvis vil have deres begrænsninger, men at det dulmer den værste angst, hvis de bevirker, at man er velforberedt til katastrofen! At lægfolkene her lægger angsten til side betyder ikke nødvendigvis, at den er irrelevant, men måske snarere at den er så grundlæggende og nødvendig, at den slet ikke behøver omtale.

Denne måde at forholde sig til risiko på signalerer, at lægfolkene engagerer sig - også selvom den konstante afvejning af, om man nu vil løbe en risiko eller ej skulle resultere i en afvisning af teknologien, eller i at lægfolkene sætter grænser. Ved at give afkald på den fuldkomne sikkerhed, imødegår de kritik fra de eksperter og politikere som i teknologidebatten generelt positioneres som mere fremskridtsvenlige. Diskursen om den nødvendige angst ligger tæt op ad de politiker- og mediediskurser, der taler om flere arbejdspladser, hastigere fremskridt, højere effektivitet, osv. Overordnet kunne man måske sige, at lægfolkene kan finde en vis støtte i at læne sig op ad et traditionelt og populært ideal om vækst og fremskridt - hvilket det ser ud som om de gør her.

Mellem afmagt og handling

En del af den accepterende holdning til risici, som vi har set i det ovenstående afsnit, har måske at gøre med, at lægfolkene kan have svært ved at få øje på alternative handlemuligheder i forhold til dem, der anvises af eksperterne. Hvis man skuer ud over materialet, fylder lægfolkenes udtryk for "afmagt" mere i billedet end "handling" gør. Dette betyder dog ikke, at de afholder sig fra at anbefale handlinger, som de ellers beskriver som mere eller mindre umulige. Det kommende afsnit rummer lægfolkenes udtryk for afmagt, de paradoksale udtalelser, samt de beskrivelser af handlemuligheder, der også optræder i dokumenterne.

En stor mængde pragmatiske udsagn i alle dokumenterne vidner om en udbredt afmagtfølelse hos lægfolkene. Man kunne også kalde det realisme - men i alle tilfælde

lyder de fleste udsagn omtrent som dette: "*Principielt mener vi at man bør forbyde denne form for*

anvendelse af gentest. *Men vi er godt klar over at dette forbud kan være svært at håndhæve*" (1989/6:22, min kursivering). Andre eksempler på pragmatiske udsagn lyder: "I erkendelse af, at midlerne til miljøområdet ikke er ubegrænsede, skal oprydning foretages først, hvor ressourcerne udnyttes bedst" (1995/3:26) og "Med alle tilgængelige eksperter og ressourcer til rådighed vil det ikke være muligt at undersøge virkningen af alle disse stoffer" (1995/3:19). Overfor truslen fra de farlige kemiske stoffer, må både videnskaben og økonomien give op.

I sammenfatningen vedrørende genetisk screening understreger lægpanelet, at anvendelsen har en positiv og en negativ side. Den negative skaber en følelse af afmagt. "At screene for defekter eller dispositioner, man ikke kan behandle eller rådgive for, skaber kun frygt, uden handlemuligheder" (1989/6:6). Den kategoriske sætning "Det er ikke aktuelt at diskutere en standsning af genkortlægningsprojektet, for det kører" er også tegn på afmagt. Når der ikke engang er noget at diskutere, kan der heller ikke være noget at *gøre*. Lægpanelet foreslår derfor også tøvende ("Nogle kunne derfor ønske sig") en *ikke-handling* som en form for modreaktion på den hastige teknologiske udvikling: "en tænkepause, hvorunder især den kulturelle og sociale udvikling i samfundet kunne bringes til at følge med den naturvidenskabelige udvikling. Og man kunne få mulighed for at komme teknologien i forkøbet" (1989/6:25).

Menneskets begrænsninger

Når "menneskets karakter" bliver en forklaringsmodel, afspejler det en vis fatalisme. "Derfor kan mennesker føle et behov for at kunne udnytte nogle af disse forbrugsmuligheder" (1996/7:22) er et typisk eksempel på, hvordan referencer til noget almenmenneskeligt undskylder de handlinger, man ikke helt kan stå ved. Her undskylder det ikke blot et stort forbrug, det forklarer også, hvorfor ændringer er usandsynlige. I det følgende afsnit skriver forfatterne da også at "Man bør ikke være presset til bestemte former for forbrug eller livsstil" (ibid). Panelet i *Fremtidens forbrug og miljø* skriver en del om den politiske forbrugers mulighed for at fremme en bæredygtig udvikling, og konkluderer overordnet at den danske forbruger "ingen særlig indflydelse" har og at "Vi må derfor erkende, at udviklingen i retning af bæredygtig forbrug og produktion primært afhænger af initiativer og vilje hos producenter, detailhandelskæder og politikere" (1996/7:30). Med opregningen af alle de sidstnævnte, tager lægfolkene for en stor del handlemulighederne fra sig selv.

Det som ellers karakteriserer kancellisprog eller akademisk sprog, nemlig passiver og verbal-substantiver (navneord dannet af udsagnsord), ligner mere markører for afmagt, når de optræder i flæng i slutdokumenterne. I *Bedre luft* taler forfatterne om, hvordan en indsats mod luftforureningen vil "indebære satsning". Desuden "må der satses på" og "der skal satses på" (1992/2:14). Denne måde at udtrykke sig på fritager panelet for at tage stilling til *hvem* der skal satse eller prioritere og *hvordan* det skal gøres. Spørgsmål som måske er for omfattende at besvare. Det er dog vigtigt at holde sig den alternative læsning for øje; det højtidlige, snørkelede sprog kan måske bevirke at lægfolkene får autoritet.

Afmagt og handling på samme tid

Vi møder paradokset "mellem afmagt og handling" i sætningen: "Vi bør stræbe efter at opnå en tilstand, hvor vor naturkapital genetableres" (1996/7:13). Den rummer både en strategi, hvilket kan ses som handlekraftighed, og tegn på afmagt - i formuleringen "bør stræbe" og i valget af ordet "opnå". "Bør stræbe" er en vag formulering, som kunne have været erstattet med "skal", og "opnå" giver mindelser til "ønsketænkning".

Endnu mere tydeligt bliver det i *Bedre luft*: "Selv om vi gør noget nu, må vi stadig leve med følgerne af

fortidens synder. Gør vi derfor ikke noget her og nu, bliver problemet meget dyrt og måske umuligt at løse senere" (1992/2:13). De to sætninger her hænger ikke logisk sammen - "derfor" markerer en årsagssammenhæng som ikke er tilstede. Dette kan ses som et udtryk for det paradoks, udtalelsen rummer på det semantiske niveau. Den første sætning er domineret af afmagt: Det står ikke i vores magt at ændre på tingenes tilstand. Den anden siger: Vi bliver nødt til at handle.

Afmagtsfølelsen og handlingen i forhold til teknologien optræder også side om side når lægfolkene skriver "Vi mener, at systemernes påvirkning af den menneskelige psyke og adfærd kræver stillingtagen til..." (1995/1:23). Det fremstilles som definitivt, at "den menneskelige psyke" er underlagt "systemerne" - det kan der ikke ændres på. Til gengæld er mennesket stadig herre over udviklingen, idet mennesket kan tage stilling til den.

Selvom lægpanelet i *Borgeren og farlig produktion* ser en handlemulighed i at nedsætte et nævningeting, så tages der forbehold ("en form for nævningeting") og lægfolkene forventer sig ikke nogen form for vetoret (1988:12). Den samme problematik findes i udsagnet om at borgerne gerne vil "være med til at bestemme, hvilke risici vi vil udsættes for - vi er nemlig ikke risikosky" (1988:12). Her findes på den ene side afmagten, i og med befolkningen bliver nødt til at acceptere risici, og på den anden side handlingen, nemlig forsøget på at tilegne sig en vis magt over egne livsbetingelser.

Et andet panel slår fast, at det ikke er muligt at stoppe den teknologiske udvikling. Til gengæld stiller de nogle spørgsmålstejn ved den og ender med at konkludere, at "Vi ønsker ikke at stoppe teknologisk udvikling, men at regulere og styre den" (1994/2:150). Vi har her nærmest paradokset i sin rene form - teknologien kan ikke stoppes, men den kan styres...

Og det samme finder sted i debatten om genteknologi: "Vi hverken kan eller vil forhindre forskning på det human-genetiske område, men vi ønsker at få indflydelse på anvendelsen af den øgede viden" (1989/6:26). Panelet i *Teknologiske dyr* har gjort rede for, hvordan Danmark er viklet ind i det internationale system, således at nationen reelt ikke kan bestemme selv, men skriver alligevel, at "Vi mener, det er vigtigt at Danmark forsøger at påvirke med egne synspunkter også overfor internationale forskningsmiljøer, da Folketinget bl.a. har besluttet..." (1993/1:25). En lignende argumentationsstruktur benytter lægfolkene sig af i *Nær eller fjern*: "Vi har begrænsede muligheder for at forhindre den udefra kommende udvikling, men vi kan i meget høj grad være med til..." (1997/3:25)

Bud på handling

Følelsen af, at handling er mulig, afspejles i udsagn som "Vi efterlyser dokumentation for, hvor mange penge der anvendes til henholdsvis produktionsanlæg og sikkerhedsforanstaltninger" (1988:3). At "efterlyse", at "kræve" (1988:4) og så videre, er former for handling, som kan sættes i stedet for fysiske eller politiske. En endnu tydeligere markering af handlemuligheder kan man se i sætningskonstruktioner som: "man må tænke fremadrettet og offensivt for at kunne indføre renere teknologi i det rette tempo" (1995/3:24), selvom handlingen er abstrakt.

Når det bliver lidt mere konkret er kodeordet for handling "undersøgelser". Faktisk kan man gå så vidt som til at sige, at "undersøgelser" og "forskning" er altoverskyggende nøgleord i alle slutdokumenterne. På en halv side kan det for eksempel lyde "der er behov for forskning", "Vi savner forskning i...samt forskning i", "Der er i høj grad behov for forskning i", "Vi savner nye og flere undersøgelser", "Vi ønsker ligeledes flere undersøgelser" og "Man bør undersøge" (1989/5:20). Tilsvarende i et andet dokument: "Der bør iværksættes forskning", "Samtidig bør der iværksættes programmer" og "Derfor må ressourcer

mobiliseres i retning af forskning (1997/3:25).

Samlet kan man sige, at de mange tekstpassager der vidner om afmagt bliver trodset diskursivt af de få udsagn der rummer handlingsperspektiver. Overvægten af "afmagtsudsagnene" svarer meget godt til, hvad man kunne forvente når lægfolk bevæger sig ind på et fagligt domæne, hvor diskussionerne ligger på et højt niveau med mange tekniske referencer. Derfor er det mest bemærkelsesværdige måske hvordan lægfolkene tvinger paradokserne ind i debatten - "det kan godt være, at det er umuligt, men vi må gøre det alligevel". Og hvordan de handler gennem deres tale, ved at italesætte umulighederne som muligheder.

Kommunikation som kodeord

Som tidligere nævnt, er kommunikation et tilbagevendende bud på handling i forhold til risiko. Det afspejler formentlig til en vis grad det ideal om kommunikation, som ligger til grund for de konferencer, lægfolkene deltager i. Vi vil nu se på, hvordan "kommunikation" visse steder erstatter materielle løsninger på problemer, og på hvordan forskellige kommunikationsidealer bliver reproduceret. Blandt andet idealet om dialogisk kommunikation.

Man kan spørge sig selv, om det ikke er en forholdsvis direkte accept af risikofyldt produktion, når lægfolkene siger, at "i det tilfælde, produktionen indebærer en risiko...skal beboerne i området være informeret om det" (1988:9). Panelet understreger vigtigheden af en tovejskommunikation, og bruger en del plads på at gøre rede for, hvorfor denne kommunikation ikke fungerer. Således kommer debatten om kommunikation - på dette sted - til at erstatte debatten om acceptabel produktion.

Lægfolkene i *Hvor går grænsen* bevæger sig ud i at opstille en form for kommunikationsplan for myndighederne. Formålet er at nå en bred målgruppe, og i løsningen af dette problem bevæger lægfolkene sig væk fra at søge politiske eller "materielle" løsninger til at begrænse anvendelsen af kemiske stoffer. "Panelet foreslår en strategi, som skaber tillid samt bevidstgørelse og adfærdsændring henimod mindre brug af kemiske stoffer" (1995/3:21). Strategien indeholder blandt andet "Troværdige og pædagogiske indslag i radio og dagspresse", "Smart klippede TV-spots", "TV-faktaprogrammer af oplysende og ikke formanende karakter" og "Computerspil i skoler og ungdomsklubber" (1995/3:22).

Flere lægfolk begiver sig ud i kommunikationsteori: "Informationen skal i stedet for kampagner helst ske i form af en slags dialog, ikke kun information ovenfra og ned - da dette ikke stemmer med den danske tradition (for individualisme)" (1996/7:16).

Andre steder bruges en demokratisk argumentation. Lægfolkene anbefaler eksempelvis offentlige høringer, som "skal arrangeres sådan, at borgeren får mulighed for medindflydelse" (1988:7), hvilket blandt andet kræver, at diskussionen ikke får lov at foregå på et teknisk, kompliceret niveau. Et panel mener, at det vil "være ønskværdigt at have tæt kontakt til brugerne", blandt andet gennem offentlig debat (1995/1:12). Panelet nævner ikke, hvad der skal komme ud af den tætte kontakt, eller hvilken status brugernes tilkendegivelser skal have.

Det kunne se ud som om det er et (mere eller mindre diffust) kommunikations- og demokrati-ideal der ligger bag mange af disse bud på handling. Et spørgsmål, man måske bør være opmærksom på i risikokommunikationen er, hvordan "kommunikation" bruges af lægfolkene. Er det en indikation på afmagt, eller er det et visionært forslag, der kan løse problemer?

Sammenfattende kan man sige om det ovenstående kapitel, at lægfolkene er eksponenter for den svære situation, mennesket i et højmoderne samfund befinder sig i. De får et stort ansvar lagt på deres skuldre - ansvaret ved at *vide* og skulle træffe valg, som før blev truffet for lægfolk eller "almindelige mennesker". Forfatterne af disse sluddokumenter klarer det ved at balancere mellem for og imod, og ved at acceptere og integrere paradokser i debatten.

Konstruktionen af værdier

Det fremstilles mange steder i materialet som risikabelt, at værdier er i forandring som følge af den teknologiske udvikling. Det medfører dels, at lægfolkene prøver at opstille fælles normer, dels at de stiller krav i risikodebatten - eksempelvis til dokumentation, erstatning, mærkning og ansvarlighed. Nogle af de normer og værdier der er mest fremtrædende er oplysningsidealet og ideen om det enkelte individs vigtighed. De bliver trukket frem her, fordi de antages at være vigtige for en stor del af lægfolkenes vurderinger og anbefalinger i forbindelse med konsensuskonferencerne.

Værdier i skred

Lægfolkene konstruerer blandt andet værdier ved deres måde at forholde sig til risikoen for at teknologien *nedbryder* værdier. Diskursen om "værdier i skred" hænger sammen med opfattelsen af, at den teknologiske udvikling løber for hurtigt og er umulig at kontrollere. Den fremstiller imidlertid ikke teknologien som en risikofaktor i sig selv, men derimod forbindelsen mellem teknologien og "det svage menneske" som risikabel.

Trussel

En gruppe lægfolk skriver, at "Den enkeltes etiske normer er en bevægelig størrelse, som andre ikke kan diktere. Denne bevægelighed i samspil med den højteknologiske udvikling indebærer en overhængende fare for et ukontrollabelt skred i etiske grænser" (1993/4:20). Det er et eksempel på, at teknologien ikke nødvendigvis ses som et personificeret uhyre, men til gengæld som en betydende faktor for menneskets handlinger. Også andetsteds sammenkæder lægfolkene "ny teknik" med udviklingen af en "uhensigtsmæssig adfærd" (1995/1:23).

Et lægpanel er bange for, at projektet med at kortlægge gener kan betyde, at vores menneskesyn bliver mere naturvidenskabeligt domineret (1989/6:23). Samme panel frygter også, at den øgede viden kan bevirke, at folk med genetiske afvigelser får dårligere vilkår i forhold til at tegne pensioner, få job, osv. (1989/6:28). Ændringer i vores syn på dyr beskrives også som en fare: "Faren ved patentering er at komme til at betragte dyr som ting" (1993/1:16). Lægfolkene kæder ligefrem de to farer sammen: "Man kan frygte, at det at vi gør dyrene til ting, er et skridt på vejen til også at gøre mennesker til ting. Der er dog stadig langt, inden vi er kommet dertil". Fælles for begge bekymringer er, at lægfolkene ikke ser vores etik som styrende for teknologien, men omvendt. Et andet eksplicit eksempel på, hvordan lægfolk ser teknologien som årsag til en forringelse af værdier, kan vi se i følgende passage: "Det virker som om grænser for normalitet styres af videnskab og teknologiske muligheder. Det er en tendens, som vi på det kraftigste må advare imod" (1989/6:19). Det sniger sig også implicit ind, der hvor lægfolkene eksempelvis gør rede for de øgede muligheder ved fosterdiagnostik. Her hedder det blandt andet "Rent praktisk betyder det, at man ved abort kan fravælge nogle fostre med mere eller mindre alvorlige afvigelser". Vendingen "rent praktisk" er værd at bide mærke i, fordi det af resten af teksten fremgår, at

panelet absolut ikke ser det som et praktisk, men som et problematisk, etisk spørgsmål, at man kan fravælge fostre på grund af farveblindhed eller sukkersyge. Her har "rent praktisk" den funktion at sammenkæde *muligheden* for at bruge teknologien med *sandsynligheden* for at foretage forkerte, etiske valg.

Mulighed

Ændringer i værdier er ikke nødvendigvis fremstillet negativt. I *Bedre luft* er de fremstillet som en nødvendighed, hvor der tales om at en reduktion af kuldioxid-udslippet vil på "indgribende vis sætte spørgsmålstegn ved den vestlige verdens livsstil (1992/2:14). Og her skal teknologien tages til hjælp. Og en passage som "I det omfang genterapi åbner helt nye muligheder for at ændre normalegenskaber i forhold til hvad der i dag er muligt, må den etiske vurdering tages op til fornyet overvejelse" (1995/6:24) fremstiller skreddet i værdier i overvejende positive termer ("åbner helt nye muligheder") og præsenterer dette som en udfordring mere end en trussel.

Diskurserne om værdiskred er tæt forbundet med de opfattelser af risiko, som blev diskuteret i første kapitel. Den gør opmærksom på, at mennesket har en rolle at spille i forbindelse med den teknologiske udvikling - nemlig at tage sine værdier op til overvejelse, og lade dem være dagsordensættende.

Oplysningsidealet

Den sproglige konstruktion af oplysningsidealet er en måde at kæmpe imod alle de risici, lægfolkene ser sig udsat for. Hvor kommunikation er et stadigt genkommende kodeord for handling, er "oplysning" et ideal, som gennemsyrrer slutdokumenterne. Det prioriteres meget højt i de fleste sammenhænge, og ses som problemknuser ligesom kommunikationen. Til gengæld gør lægfolkene også mange steder opmærksom på, at der må stilles visse krav til oplysning, for at den har virkning.

Oplysning har topprioritet i *Det lysegrønne landbrug*. Her anviser lægpanelet "mål og midler" for at nå frem til en form for integreret produktion. "Påbud og regler" optræder helt til sidst på listen - øverst står "Rådgivning", derefter "Uddannelse", "Efteruddannelse", "Information", og så videre (1994/5:18,19). I *Hvordan skal vi anvende den øgede viden om menneskets gener?* understreger panelet, at et højt uddannelsesniveaue i befolkningen er en forudsætning "for overhovedet at kunne håndtere omfattende problemstillinger af denne art" (1989/6:7). Oplysning og debat skal styrkes i befolkningen, således at det bliver "vores fælles målsætning" der styrer udviklingen af forskning og teknologi. Samme panel mener også, at de kulturelle problemer, der følger i kølvandet på den teknologiske udvikling, kan afbødes ved at lægge vægt på oplysning og uddannelse (1989/6:25). Det kunne se ud som om metoder til at styrke demokratiet nogle gange regnes for vigtigere end metoder til at styre teknologien. Lægpanelet i *Teknologiske dyr* har udtalt sig mismodigt om at de ikke har nogle konkrete forslag til hvordan forskning kan styres og reguleres, men skriver så til gengæld "En vigtig bestanddel i den demokratiske proces vil være oplysning, åbenhed og information om interesser, vilkår, forskningsresultater, konsekvensvurderinger" (1993/1:12). Endnu engang optræder oplysning som problemknuser. Om ikke andet, så en retorisk problemknuser, som tillader panelet at komme videre til næste punkt på dagsordenen.

Når et panel udtaler, at "Der må derfor komme en folkelig debat om..." (1989/6:18), er det uden agent eller konkrete anvisninger. "Der må komme en debat" lægger op til, at den falder ned fra himlen. Dette kunne tyde på, at det er en besværlig størrelse, sådan en folkelig debat. Nogen skal arrangere forummet,

nogen skal deltage i den, nogen skal læse konsensus ud af den og nogen skal bruge den. Og i modsætning til en konsensuskonference, som faktisk opfylder disse krav ret godt, skal en folkelig debat vel være fortløbende? Idealer er svære at operere efter, diffuse som de er - derfor tales der også lidt vagt om dem. I oplysningsidealet ligger også et demokrati-ideal. Det kommer til udtryk i forslagene til, hvad en risikokommunikation bør rumme; "høringer burde gennemføres i Danmark så befolkningen i højere grad inddrages i beslutningsprocesserne". (1988:10). Det skinner også igennem i udsagnet "Det er en forudsætning for at øve indflydelse, at vidensgrundlaget er tilgængeligt" (1995/3:23).

Oplysningen og mennesket

Oplysning i sig selv er dog ikke nok. I *Borgeren og farlig produktion* skiver lægpanelet at "risikoanalyserne er udarbejdede i et sådant sprog, at end ikke eksperterne selv kan forstå indholdet" (1988:6). Det udviklede sprog udgør i sig selv en risiko, for "hvordan skal myndighederne, for ikke at sige borgerne, så kunne forstå teknikernes analyser?" Desuden skal oplysning også optræde på rette tid og sted: "I dag sættes myndighedernes oplysningsindsats i for høj grad ind for at berolige befolkningen, når der opstår usikkerhed" (1995/3:21).

I *Fremtidens forbrug og miljø* skriver lægfolkene at "vi ved mere end nok til allerede nu at handle" (1996/7:14). Hvorfor "mere end nok"? Det kan læses som en begrænsning af "videns-magien" som vi ellers har set i materialet. "Vi ved nok til at handle" ville have været en anerkendelse af den sikre viden. Det siger implicit at man er nået ud over det punkt, hvor sikker viden er en garant for den rigtige udvikling. Her kan andre ting, såsom magt eller normer, spille ind. Et andet forbehold er, at "Information er ikke tilstrækkelig i sig selv til at påvirke forbrugernes adfærd" (1996/7:16).

Oplysning beskrives ikke konsekvent som et gode. I en tekst om screening anfører lægpanelet, at "når man får øget viden...vil det være svært ikke også at blive påvirket heraf" (1989/6:2). Emnet, der er til diskussion er, hvorvidt det er godt at kende sine arvelige dispositioner for sygdomme, selvom man ikke kan behandle sygdommene.

Oplysning fremstilles altså både som et kollektivt ideal i et risikosamfund, og som det enkelte menneskes mulighed for at mindske de risici det udsættes for. Lige som vi så det med "kommunikation", bruger lægfolkene begrebet som universalmiddel - på områder, hvor man må spørge sig selv, hvorvidt problemerne overhovedet kan løses med oplysning.

Individet i centrum

Det er nok forventeligt, at lægfolk placerer mennesket centralt i teknologidebatten. Det handler imidlertid ikke kun om, at de henstiller til politikere og eksperter, at de skal tage hensyn til det enkelte menneskes ønsker og behov i forbindelse med risiko. Det handler også om, at individet selv kan tage et ansvar og påvirke udviklingen (i øvrigt også i negativ retning). Der er altså to vinkler i diskursen om individets forrang - nemlig "individet, der skal tages hensyn til" og "individet som en betydningsfuld faktor i samfundet". Begge vinkler er vigtige i forhold til lægfolkenes opfattelse af deres egen position, og i forlængelse heraf deres krav til politikere og eksperter samt den autoritet de stiller kravene med.

Lægpanelet i *Borgeren og farlig produktion* mener, at risikoanalyser ikke i tilstrækkelig grad tager "den menneskelige faktor med i vurderingen" (1988:6). Dette har konsekvenser i udarbejdelsen af beredskabsplaner, hvor der heller ikke tages højde for "den menneskelige og psykologiske faktor". Panelet identificerer sig med forældre, der i tilfælde af ulykker "som en helt naturlig og rationel reaktion

styrer hen efter ungerne" (ibid). Sagen er fremstillet kategorisk, med den underliggende præmis, at individet må stå i centrum når risici skal beregnes. Førømtalte menneskelige og psykologiske faktor fremstilles som en fast variabel, man bare kan vælge om man vil inddrage i de tekniske beregninger eller ej. Der kunne måske ligge et potentiale i, at eksperter og lægfolk sammen forsøgte at definere hvad denne variabel består af, og hvordan den kan indregnes?

Lægfolkenes menneskelighed

Der er også spor af diskursen om "individet i centrum" i udsagnet "Det må være sådan, at praktisk talt uanset genernes sammensætning er det udefra kommende påvirkninger, og individets eget frie valg, der styrer mennesket" (1995/6:26). Og i *Plastkort som borgerkort* skriver lægpanelet at "Eksperternes udsagn og det fremlagte materiale fokuserer næsten udelukkende på tekniske aspekter, praktiske landvindinger og juridiske problemer" (1994/2:146). Panelet savner i den forbindelse "vurderinger af informationsteknologiens indflydelse på aspekter som livskvalitet, arbejdsvilkår og borgernes oplevelse af overvågning" (ibid). Her siges det altså nærmest direkte, at lægfolk sætter individet i centrum, mens eksperterne giver teknologien forrang. Det, at lægfolkene har etableret denne værdi så grundigt i dokumenterne, gør at de med autoritet kan udtale sig "som mennesker", som vi skal se det i kapitlet "Sociale relationer i risikodebatten".

En betydningsfuld rolle

At sætte individet i centrum er ikke kun at tage hensyn til mennesket fremfor teknologien eller økonomien. Det kan også være at give det enkelte individ en betydningsfuld rolle at spille i løsningen af problemer. Det sker i *Bedre luft*, hvor lægpanelet over to sider opregner en mængde miljøproblemer i en neutral tone. Herefter skriver panelet at "Vi er alle forbrugere af varer, energi, transport m.m. - og dermed direkte eller indirekte producenter af forurening. Det vil sige, at vi alle gennem vort forbrug og vor livsstil har et medansvar for den forurening, vi selv og andre rammes af. Derfor er det vigtigt, at den enkelte inddrages i beslutninger om miljøet" (1992/2:13). Individet har også en rolle at spille i forbindelse med teknologien omkring transgene dyr. Det bevidste forbrugervalg beskrives som betydningsfuldt i forhold til virksomhederne (1993/1:15). Omvendt kan man også i materialet se en erkendelse af den enkelte forbrugers begrænsede magt: "Det blev klart, at lovgivere i forhold til forbrugeren har en større indflydelse på udviklingen" (1996/7:29).

Overordnet sker der det - i alle disse tekstpassager - at der konstrueres et enkeltstående individ over for det kollektive. Det enkelte menneskes velfærd bliver en målestok for, i hvilken retning den samlede udvikling bør gå, og det enkelte menneske regnes som en betydningsfuld aktør i forhold til at påvirke udviklingen. Når man sammenholder dette billede med billedet af individets manglende handlemuligheder som vi så i kapitlet "At forholde sig til risiko", ser det ud som om det kan være svært at finde en måde, hvorpå individet kan leve sin betydningsfuldhed ud.

Værdier og prioriteringer

Selvom lægfolkene ikke altid direkte nævner, hvordan deres normer hænger sammen med deres syn på risiko, er det klart at de to ting er uløseligt forbundet. Vurderinger af risiko må nødvendigvis foretages med et værdisæt i baghovedet, og må indeholde nogle overvejelser omkring, hvad der bør prioriteres højest - at drage fordel af en given teknologi, og leve med de medfølgende risici, eller omvendt. Lægfolkene udtrykker gennemgående - både implicit og eksplicit - at de gerne ser forskning, kvalitet,

forebyggelse, miljø og det menneskelige aspekt prioriteret højt - på bekostning af økonomiske interesser. Derudover insisterer de mange gange på, at fokus burde flyttes fra det tekniske til det mere humanistiske, og de har et fokus på udvikling eller brug af *alternativer* til den teknologiske udvikling. Disse sidste aspekter vil vi komme nærmere ind på i det følgende.

Et panel skriver direkte, at "Teknologien skal ikke ukritisk bruges, men der skal foretages en grundig, uvildig vurdering ud fra risiko, etik og moral, før den tages i anvendelse" (1996/7:27). Et andet panel mener, at humanistisk og tværvideenskabelig forskning bør prioriteres højt, således at vi kan få "En forskning som tillader at sjælen kan være med" (1989/6:8). I genteknologidebatten er risikovurderinger, forskning i miljøfaktorer, psykologi og socialpsykologi højt prioriteret hos lægfolkene (1989/6:24). Herunder et fokus på, at man bør vende sig mere mod andre former for problemløsning end den tekniske. Samme lægfolk skriver andetsteds, at "I stedet for at løse sociale problemer med tekniske løsninger, burde vi prioritere forebyggelse og forbedrede livsvilkår" (1989/6:6).

Alternativer

I forlængelse af problematikken omkring de humanistiske aspekter, der skal erstatte de tekniske, ligger lægfolkenes insisteren på alternativer til den teknologiske udvikling:

"Vi i spørgepanelet mener, der er behov for forskning i alternative konserveringsmuligheder. Vi savner forskning i de hidtidigt benyttede konserveringsmetoder med henblik på at forbedre disse, samt forskning i nye konserveringsmetoder, som alternativ til bestråling" (1989/5:20).

Lægpanelet anser grundlæggende udviklingen af bestråling for en fejlprioritering. Et andet lægpanel mener også, at der bør afsættes ressourcer til forskning i alternativer løsninger og de felter, som ikke har noget med teknologi at gøre, herunder socialt miljø, ydre miljø, osv. (1989/6:26). Det samme gælder i debatten om teknologiske dyr - her siger lægfolkene, at et alternativ til udvikling af teknologiske dyr kunne være udvikling af økologisk landbrug. De anfører at det ikke har "været muligt at få oplysninger om prioriteringen af alternativer" (1993/1:14), men vurderer at der forskes for lidt i økologiske alternativer. Et panel fremfører, at det er uetisk at fremstille transgene dyr, blot for at de bedre end de "naturlige" dyr kan udholde de "unaturlige" forhold der findes i landbruget. "Hvis vore dages køer og grise lider under de produktionsforhold, der er i dag, skal vi hellere lave produktionsforholdene om" (1993/1:21). Selv i et dokument som *Bilismens fremtid*, som indledes med konstateringen "Lægpanelet opfatter bilismen som en integreret del af vores samfund" (1993/3:11), skriver forfatterne at "Der ønskes en markant satsning på og deltagelse i international forskning og udvikling på områderne alternative drivmidler/teknologi" (1993/3:13).

Eksistensen af diskurserne om alternativer viser at der blandt lægfolkene er grundlag for at omdefinere store dele af risikodebatten. Den skal ikke kun handle om, hvordan vi opfatter risiko eller hvordan vi forholder os til risiko - men også om hvorvidt risiko overhovedet behøver at være relevant. Det flytter fokus fra det partikulære (debatten om den enkelte teknologi) til det generelle (debatten om samfundsmæssige normer og prioriteringer), hvilket samtidig gør handling sværere. Derfor er der ikke så mange handlingsperspektiver koblet til idealerne om alternativer - den samme problematik som i afsnittet om "individet i centrum".

En mulig måde at skabe forudsætninger for handling kunne være at tale mere eksplicit om de overordnede værdier i risikodebatten - og være mere bevidst om processen med at omsætte værdier til konkret handling.

Sociale relationer i risikodebatten

I risikodebatten - som den fremstår i slutdokumenterne - er de mest fremtrædende kategorier af aktører eksperterne, politikerne, erhvervslivet og lægfolkene. Et fokus på hvordan de sociale relationer mellem disse aktører konstrueres er også et fokus på magtforhold. Måden de forskellige positioner og forskellige kategorier af mennesker bliver konstrueret på har nemlig betydning for, hvem der har autoritet til at udtale sig og hvilke udsagn der vinder gehør. En forståelse af det diskursive felt omkring risiko kræver en opmærksomhed i forhold til hvem der udtaler sig om risiko, hvilken status de har, hvordan de fremstiller sig selv *i forhold* til de andre deltagere i debatten, osv.

I slutdokumenterne eksponerer lægfolkene kun lejlighedsvis sig selv som grupper bestående af enkeltindivider. For det meste fremstår de som en samlet front - hvilket stemmer meget godt overens med, at de har fået pålagt at skabe konsensus. Enkelte gange bliver de i så høj grad en gruppe, at de skiller sig ud fra den befolkning, de er sat til at repræsentere. I deres tekster positionerer de sig meget imod politikerne og imod eksperterne, men enkelte gange allierer de sig med eksperterne - eksempelvis for at udøve et politisk pres - og det ses også, at de giver bolden videre til politikerne når et problem skal løses. De kommende afsnit handler om lægfolkernes måde at skabe sig autoritet, om de positioner der skabes i risikodebatten, og om konstruktionen af viden, som er et vigtigt element i forhold til både autoritet og positionering.

Konstruktionen af autoritet

En af måderne hvorpå man kan aflæse sociale relationer ud af en tekst, er ved at fokusere på, hvem der er tilstede som agenter i teksten - eller måske netop ikke er tilstede. Slutdokumenterne har lange passager, hvor der ingen agenter optræder. I stedet gør lægfolkene brug af passiv-formen: "Som sådan må den kemiske industri betragtes som væsentlig..." (1988:3). De skriver ikke "Vi betragter den kemiske industri som væsentlig", men lægger via passiver en distance ind, som en indikation på, at i dette dokument har vi med en objektiv fremlæggelse at gøre. Dette er en måde at give sin tekst autoritet på. Andre steder sker det på en mere direkte måde, og derved demonstrerer lægfolkene en form for selvsikkerhed i forhold til deres betydning: "Vi kan ikke acceptere...Det er derfor yderst vigtigt, at man politisk sætter grænser..." (1989/6:27).

Argumentationsmåder af arten "Vi mener...Vi er klar over...men vi anbefaler" (1989/5:12) optræder hyppigt. Effekten af denne skrivemåde er, at lægfolkene fremstår som vidende og nuancerede. Dette legitimerer, at de udtaler sig så kategorisk som de gør, og disse to ting skaber tilsammen en politisk, overbevisende tekst. Lægfolkene har på sin vis et forspring i forhold til eksperterne, fordi det er dem der træder et skridt tilbage og sammenfatter, vurderer og konkluderer. Ekspertudsagnene kommer i teksten til at fremstå mere fragmenterede, modstridende og partiske.

Som modpol til den autoritative tone kan vi hente et eksempel fra *Fremtidens fiskeri*. Lægpanelet definerer sig selv som "otte almindelige danskere" og "vi som forbrugere og samfundsborgere" (1996/8:15). De positionerer sig ikke imod eksperterne - skaber ikke sproglige konfrontationer. Det kan skyldes, at eksperterne åbenbart på konferencen har eksponeret deres uenighed og usikkerhed, hvilket eksempelvis ses i formuleringer som "problemer hvis karakter og omfang eksperterne dog ikke var enige om" (1996/8:18) og "Eksperterne har ikke givet noget svar på, hvordan det sikres" (1996/8:25). Åbenlys uenighed og usikkerhed skaber i mindre grad polariseringer i debatten. Det åbner op for udtalelser som

"Lægmandspanelet forholder sig usikkert til hovedspørgsmålet" (1996/8:23) - altsammen skaber det et åbent, diskuterende dokument.

Skyttegravspositioner

Den position en deltager i risikodebatten har, afhænger altså i høj grad af, hvordan vedkommende relaterer til de andre deltagere. Den ene får autoritet på bekostning af den anden, og derfor kan det godt "betale sig" at skabe sig en modstander og tilskrive vedkommende usle motiver, fejlagtige synspunkter, osv. Det skal her siges, at sluddokumenterne hverken er præget af fjendtlighed eller kampe, men at de kommende billeder fra en skyttegravskrig skal ses som metoder til at få argumenter igennem

Lægfolkene skriver ikke bare agenter ud af teksten, som vi så det ovenfor, de konstruerer også agenter. I *Borgeren og farlig produktion* (1988:3) hedder det "Industrien har følt det som et økonomisk pres". Industrien personificeres, gøres til en følelse, hvilket giver mulighed for at forholde sig til den som en samlet enhed, i stedet for en u håndterlig størrelse bestående af en mængde virksomheder, bestyrelser, arbejdstagere, osv. Længere nede på samme side benyttes enhedsforståelsen af industrien til at slå fast at "Vi har som borgere en mistillid til den kemiske industri". Der er altså opstillet to positioner overfor hinanden: Borgere og Industrien. I teksten bliver den ene position, nemlig industrien, knyttet sammen med "et problematisk arbejdsmiljø, affaldsproblemerne og ikke mindst de seneste ulykker fra udlandet". På den anden side kategoriserer virksomhederne (ifølge sluddokumentet) også borgerne som inkompetente. "De", altså virksomhederne, er bekymrede over, at "en almindelig borger måske ikke forstår, hvad der foregår eller har den fornødne tid" (1988:11). For overhovedet at kunne udtale sig om noget, er det naturligt at generalisere, og tale om industrien eller en almindelig borger. Men når nuanceringen forsvinder til fordel for entalsbrugen, er der en tendens til at trække (ukonstruktive?) fronter op i debatten.

I *Det lysegrønne landbrug* skriver lægpanelet at "I ekspertpanelet var der stor skepsis over for anvendelse af slam..." (1994/5/16), og positionerer sig i et direkte modsætningsforhold til eksperterne ved at lidt efter at skrive "Vi mener imidlertid, at det er en vigtig målsætning at den økologiske kreds sluttet og at slammet derfor sikres en kvalitet så det kan anvendes..." (ibid). Eksperterne kommer i denne sammenhæng til at fremstå som pragmatikerne og lægfolkene som idealisterne. Det er ikke nødvendigvis befolkningen der konstrueres som gode og eksperterne som onde - men de fremstilles som forskellige: "Befolkningens etiske holdninger afspejles ikke nødvendigvis i eksperternes holdninger. Det er heller ikke nødvendigt" (1995/3:18). Her konstruerer lægfolkene to grupper med modstridende interesser. Den sidste sætning, som vel skal virke opblødende på den første, tjener til yderligere at fastfryse de to positioner, ved at antyde, at man ikke behøver at komme frem til konsensus, men at man må finde sig i, at disse to skarpt adskilte kategorier med forskellige værdisæt eksisterer. Andetsteds fremstilles forskere som havende ringere værdier end resten af befolkningen: "Drivkraften i forskernes arbejde er måske nok nysgerrighed, men prestige og anerkendelse i forskerverdenen har også betydning" (1989/6:7). Panelet mener, at det er "gennem lovgivning og løbende dialog mellem forskere og befolkningen" (ibid), at den teknologiske udvikling kan bringes til at harmonere med "befolkningens etiske og kulturelle værdier" (ibid). Samme panel skriver på den følgende side, at der ikke bør tages politiske beslutninger "baseret udelukkende på de overvejende positive meldinger fra videnskaben". Befolkningen skal inddrages. Panelet i *Teknologiske dyr* tager også indirekte afstand til eksperternes værdier. Et afsnit indledes "Ud fra

eksperternes udsagn er det vort indtryk, at der ikke er nogen større risiko ved at spise teknologiske dyr", hvilket man kan opfatte som deres konklusion. Imidlertid indledes det næste afsnit med sætningen "Panelet stiller sig noget tvivlende overfor eksperternes vurdering" (1993/1:20). Lidt længere nede i teksten skriver de kategorisk "Da forskerne kun til en vis grad kan overskue de forskellige risici". At evaluere andre er en magtfaktor. Alt i alt benytter dette panel sig da også af muligheden for at fremstå som dem, der besidder det endelige overblik, samtidig med at de eksponerer en vis usikkerhed.

Mistillid

Det tunge skyts bliver kørt i stilling når lægfolkene taler om tillidskløfter. Udefinerede "undersøgelser" refereres for at store dele af befolkningen "mistror" både virksomheder og myndigheder (1988:8). Problemet bliver beskrevet som grundende i at borgerne og deres interesser bliver tilsidesat, at eksperter og politikere ikke er uvildige, men derimod skjuler risici. Panelet i *Borgeren og farlig produktion* (1988:9) understreger, at der mangler tillid og kommunikation mellem alle implicerede parter - borger, myndigheder, virksomheder, medarbejdere, virksomhedsledere og eksperter med forskellig faglig baggrund. Det henføres både til manglende evne til at kommunikere og til manglende vilje. Her bliver der ikke bare skudt med skarpt, lægfolkene prøver også at udrede årsagerne til skyttegravspositionerne.

Lægfolkene bruger ord som "opleve" og "føle", når de gør rede for, hvordan eksperterne er "bundet af egne interesser" og hvordan myndighederne ikke er "interesserede i at se problemerne fra borgernes synsvinkel" (1988:10). Det er altså legitimt subjektivt at beskrive modpartens motiver og holdninger, som om man kunne se ind i deres hoveder - og i øvrigt som om modparten var en homogen størrelse.

Harmoni

Et af de punkter, hvor mødet mellem eksperter og lægfolk fremstår harmonisk i næsten alle slutdokumenterne, er i ønsket om yderligere midler til forskning. For eksempel: "På konsensuskonferencen blev det flere gange fremhævet, at der er behov for yderligere forskning indenfor konferencens område. Det er også spørgepanelets opfattelse, at mange spørgsmål trænger til en nærmere afklaring af forskerne" (1989/5:20). Man kan se det som et tegn på, at der opstår en form for loyalitet hos lægfolkene - i takt med, at deres viden om et emne stiger, øges også deres engagement i forhold til dette emne. Det gælder også for panelet i *Fremtidens fiskeri*, der "mener, at der bør tilføres området yderligere forskningsmidler" (1996/8:21). Hermed bakker de op om eksperterne, som "vurderer, at der er behov for bedre økonomiske muligheder for et forskningsmiljø på området, hvor også utraditionelle metoder kan afprøves" (ibid).

Hvem besidder viden?

Viden og risiko hører i dette materiale sammen på den måde, at viden konstrueres som en forudsætning for at beherske teknologiens risici. Dem der har den tilstrækkelige viden, er dem der har mulighed for at styre den teknologiske udvikling. I slutdokumenterne fremlægges viden gennemgående som tilhørende eksperterne. Lægfolkene gør for eksempel ofte opmærksom på, at de udtaler sig på baggrund af ekspertudsagn, og nogle gange fremstiller de viden som uopnåelig for de fleste. I tråd med idealet om oplysning finder vi også i teksterne et ideal om "en fælles viden", som ifølge lægfolkene skal øges, blandt andet så vi sammen kan bekæmpe problemer.

Det kommende afsnit hænger tæt sammen med det forrige om konstruktionen af autoritet, for det handler om de tilfælde, hvor lægfolkene gør sig selv til ejere af viden og dermed autoritet. Det handler også om,

hvordan viden fremstilles som objektiv og sand, som en ressource, lægfolkene kan trække på i deres argumentation.

I *Hvor går grænsen* fremstilles viden som tilhørende lægfolkene. "Panelet mener, at de videnskabelige metoder...er behæftet med stor usikkerhed" (1995/3:16), hedder det. Andre tegn på autoritet omkring den fremlagte viden er "Panelet konstaterer", "Imidlertid må man gøre sig klart" og "Desuden kan man ikke" (ibid). En mulig årsag til denne sikre tone kan være, at vi har at gøre med et emne, som er blevet allemandseje gennem medierne. I så fald er en større fortrolighed med et emne lig en større tro på ens egen viden og en større mængde kategoriske udtalelser. Større viden fører altså ikke nødvendigvis til større accept af teknologien, men kan også føre til øget autoritet til at afvise den. Udsagnet "De lærde skændes om de forsøg, der er udført" (1989/5:11) er et eksempel på, hvordan eksperternes indbyrdes uenighed (og manglende sikre viden?) baner vej for, at lægpanelet kan "tage over", og fremlægge den viden, panelet mener er relevant for problematikken - og ved brugen af kategorisk, objektiv modalitet gøre sig til "ejere" af den viden, de har tilegnet sig på konferencen (og andetsteds, for den sags skyld): "Der sker et tab af nogle af de livsvigtige aminosyrer ved bestråling", "Der er en dokumenteret oplysning om kromosomændringer i forsøgsdyr", osv (ibid). Der er en finesse ved dette. Lægfolkene indleder nemlig med at slå fast at "Det følgende er vores holdninger på baggrund af eksperternes udsagn". Men opremsningen er langt mere faktaladet end holdningsladet. Dette indikerer, at alene fremlæggelsen af fakta er en magtfaktor - en form der skal ligne en neutral redegørelse er nødvendigvis også et ideologisk udsagn.

Abstrakt og objektiv viden

Viden optræder mange steder i dokumenterne som en abstrakt størrelse, som ikke tilhører nogen bestemt, men som vi alle kan trække på som vi vil. "Vi mener, at luftforurening er et veldokumenteret problem...Det er sandsynliggjort, at luftforureningen bidrager til sundhedsskader" (1992/2:11) er to eksempler på, at ophavsmændene til dokumentationen eller sandsynliggørelsen er forsvundet. Når det ikke fremgår, at en bestemt viden stammer et bestemt sted fra, kommer den til at fremstå som objektiv - her er der blot den krølle, at lægfolkene skriver "Vi mener". Det kan læses som et udtryk for at der ifølge panelet er *nok* objektiv viden tilstede for at tage stilling til denne sag. Et andet panel fremstiller også viden som en objektiv størrelse "Inden for områderne bæredygtig økonomi og bæredygtig landbrug findes der i dag tilstrækkelig viden til at igangsætte en bæredygtig udvikling" (1996/7:28). Således bliver det et spørgsmål om holdninger eller politik, at det rigtige bliver gjort.

Idealet om objektiv viden kan også give bagslag i forhold til lægfolkenes autoritet og position. En gruppe lægfolk foreslår, at der laves en håndbog om telearbejde. Den må "helst ikke indeholde indlæg af flere forfattere. Dette har en tilbøjelighed til at forplumre signalerne. Det bør være en så vidt mulig objektiv homogen, slå-op håndbog" (1997/3:22). Altså det modsatte af det konsensusdokument, lægfolkene selv er med til at producere. Det kunne se ud som om, lægfolkene regner den form for viden de selv producerer for en besværlig løsning - og at de regner med, at der kan samles en viden som er mindre subjektiv og måske af en bedre "kvalitet"?

Man kan forstå den sproglige konstruktion af autoritet som udtryk for, at lægfolkene må etablere en form for autoritet før det giver mening for dem at udtale sig om risiko. Selvom deres bidrag til konsensuskonferencerne opfattes som vigtigt og ligeværdigt, er de på forhånd de aktører, der har mindst autoritet - de har ikke eksperternes status, og de har ikke defineret rammerne for kommunikationen.

Lægfolkene indtager i høj grad den af dem forventelige position - og det er svært at se, hvordan de skulle

handle anderledes. Når de er inviterede som lægfolk, hvordan kan de så optræde andet end "lægfolkeligt"? Med dette menes der ikke, at de optræder som teknologiforskrækkede eller bagstræberiske. Som vi så det i kapitlet "At forholde sig til risiko", er billedet et ganske andet, idet lægfolkene forholder sig refleksivt og nuanceret til begreber som fremskridt og bevarelse af værdier. Derimod ser det ud til, at konsensuskonferencens form i sig selv betyder, at der skabes disse positioner, og man kunne forestille sig, at de sproglige udtryk og positioner ser fundamentalt anderledes ud i fora som i større grad er præget af pluralisme - hvor alle forudsættes forskellige og deltager på lige fod med hver deres bidrag.

Selvom viden ofte konstrueres som tilhørende eksperterne, findes der en form for handlemulighed for lægfolkene i at tilegne sig denne viden, og i at konstruere den som en fælles ressource. På dette punkt støtter konsensuskonferencens form lægfolkene - de har tilegnet sig en stor mængde viden, og de er med til at producere viden - hvor den førmtalte pluralistiske form i større grad ville lade det være et individuelt anliggende, hvor meget viden den enkelte ankom med.

Afrunding

Nu kan vi efterhånden vende tilbage til de overordnede spørgsmål om, hvordan borgere forstår og fortæller om risiko, og om hvordan man kan tage dette i betragtning i udformningen af risikokommunikation.

Det følgende kapitel vil kredse meget om et begreb, som har vist sig særdeles vigtigt i materialet, nemlig *handlemuligheder* - eller manglen på samme. I diskurserne omkring risiko er det centralt, og anvisningerne i forhold til risikokommunikation kredser meget om måder, hvorpå man kan styrke følelsen af handling og reducere afmagtsfølelsen hos lægfolkene.

Hvordan forstår og fortæller borgere om risiko?

Lægfolkene ser ud til at have gjort et stort stykke arbejde med deres konstante afvejninger for og imod forskellige risici. Dokumenterne viser spor af konsensusprocessen og af omfattende ræsonnementer bag lægfolkenes anbefalinger. Det analytiske blik på spændingsfeltet mellem accept og afvisning, for og imod, afmagt og handling, har vist hvordan det er i skæringspunktet mellem disse yderpoler, at der er skabt konsensus omkring lægfolkenes opfattelse af risiko. I det, at lægfolkene har været tvunget til at træffe valg for at finde konsensus, kan man se dem som repræsentanter for 'det moderne menneske', som er nødt til at tage stilling til senmodernitetens ambivalens. Lægfolkene forsøger i denne sammenhæng at nuancere og afveje, og fremstår som kompetente deltagere i debatten. Deres hovedproblem ser ud til at være manglende handlemuligheder.

Lægfolkene er mere skeptiske og forbeholdne i deres abstrakte risikoopfattelse, end når de aktivt skal forholde sig til konkret problemløsning. Her bliver bekymringen til en form for resignation. Det ser ud til, at når man tvinges til at involvere sig, bliver det lettere at nedtone forbeholdene. Individet står splittet mellem forbehold overfor og accept af den teknologiske udvikling og de medfølgende risici. Det er nødvendigt at afveje, og ind imellem ende med at finde sig i angsten. Lægfolkene er bevidste om risici, og vælger dem nogle gange, idet de gør op med konservatisme og teknologiforskrækkelse. Den fremskridtsvenlige diskurs 'den nødvendige angst' er en eksponent for hele denne problematik, som også handler om, at lægfolkene påtager sig en realisme og den hermed følgende afmagt.

Det er bemærkelsesværdigt, at lægfolkene fremstiller sig selv som idealister, mens eksperterne fremstår

som pragmatikere. Denne stereotype fremstilling matcher ikke helt den omfattende diskurs om 'den nødvendige angst', som viser *lægfolkenes* version af pragmatikken.

Teknologien spiller naturligvis en stor rolle i folks risikoopfattelse. Den fremstilles som en samlet - ind i mellem nærmest personificeret - størrelse. Økonomien spiller næsten den samme rolle, omend den ikke fylder så meget i dokumenterne. De ses begge som risikofaktorer i forhold til etik, der tegnes et billede af teknologien som havende en indbygget bombe og den sammenstilles med et skred i vore værdier. Lægfolkene er tilsyneladende også usikre på, hvorvidt ny teknologi vil blive misbrugt eller løbe løbsk. I diskurserne omkring den teknologiske udvikling ser vi en søgen mod at eliminere både risiko og usikkerhed.

Ofte ligger problemet imidlertid ikke i selve teknologien, men hos mennesket. Usikkerhed opstår af, at lægfolkene tillægger mennesket en svaghed i forbindelse med anvendelse af teknologi. Ved at erkende menneskets svagheder og begrænsninger, fraskriver lægfolkene sig selv ansvar og handlemuligheder, og dette sker ganske ofte i slutdokumenterne. Individet fremstilles også som magtesløst, når det stilles overfor uoverskuelige størrelser som udviklingen, teknologien og økonomien.

Ansvar lægges i mange sammenhænge over på "det offentlige". Det er den statslige kontrol, offentlige oplysning og sikre viden, der skal skabe tryghed. Selvom den teknologiske udvikling fremstår som uforudsigelig og uoverskuelig er kodeordet 'kontrol'. Herudover er undersøgelser, forskning og kommunikation altoverskyggende løsningsmodeller på problemer vedrørende risiko. Kommunikation kan i lægfolkenes fremstillinger ligefrem erstatte handlen.

Som modstykke til fralæggelsen af ansvar og følelsen af magtesløshed står lægfolkenes forsøg på at tilegne sig magt over egne livsbetingelser. Der findes i dokumenterne en del fremstillinger af, hvordan det enkelte menneske faktisk har en rolle at spille, og hvordan det er nødvendigt, at mennesket lader sine værdier sætte dagsordenen. Lægfolkene tvinger handling ind i deres diskursive udtryk for handlingslammelse, ved at italesætte umuligheder som muligheder. De har fokus på det humanistiske og det alternative, og er positive i forhold til teknologi når den kan udnyttes godt, tøjles, og risiko dermed begrænses.

Hvordan kan grundlaget for beslutninger, der vedrører risiko forbedres?

I risikokommunikation er det ikke nok at forholde sig til folks holdninger og til konkrete emner. Man må også tale om *måden* hvorpå folk taler. Hvad betyder eksempelvis lægfolkenes måde at tale om udvikling som en selvstændig, hurtigtløbende djævel? Og om teknologien som en enhed med egen vilje? Og industrien som en modstander? Den betyder, at det er svært at se, hvem der findes under disse betegnelser. Dermed bliver det svært og uoverskueligt at forholde sig til dem - meget sværere end hvis det blev pindet ud, hvilke specifikke processer, teknikker eller mennesker man taler om. Det slører også lægfolkenes eventuelle kritik, at den er rettet mod en diffus størrelse.

Et ord som 'kontrol' kunne også konkretiseres mere i risikodebatten, ligesom man kunne definere, hvordan man kan kalkulere med 'den menneskelige faktor'. Hvis sådanne begreber ikke fik lov til at svæve i luften, men blev indholdsudfyldt mere præcist, ville det i større grad være muligt at forholde sig konstruktivt til dem og dermed sætte konkrete handlinger i gang i forbindelse med dem. At differentiere begreberne handler ikke kun om at ændre på en sproglig praksis, men også om at åbne op overfor ændringer i normer, den *sociale* praksis og den følelsesmæssige oplevelse af risiko.

I forlængelse af ønsket om at skabe en ligeværdig kommunikation i forbindelse med risiko, er det vigtigt

at øge bevidstheden om, at viden er en magtfaktor - blandt alle de involverede parter i kommunikationen. Viden er en forudsætning for at beherske risiko. Viden giver autoritet - også til at afvise teknologien. Fremlæggelsen af fakta er en magtfaktor, idet især det umiddelbart neutrale er særdeles ideologisk. I slutdokumenterne kunne det se ud som om lægfolkene har lært objektivitetens tiltrækning i den sociale sammenhæng, som konsensuskonferencerne udgør. De reproducerer i hvert fald den objektive modalitet ivrigt, og stiller ikke spørgsmålstejn ved fakta. En vigtig pointe i forberedelsen af deltagere kunne være, at der ikke findes objektive fakta, men at disse er uløseligt forbundne med, hvem der fremsiger dem, på hvilket tidspunkt og i hvilken kontekst.

Når fokus flyttes fra det partikulære (bestemte teknologier) til det generelle eller samfundsmæssige, kommer det til at handle mere om værdier. Ved at flytte fokus således, forsøger lægfolkene på at omdefinere risikodebatten, ved at antyde, at risici måske ikke behøver at eksistere, hvis man grundlæggende prioriterer anderledes. Når der tales på det normative niveau, bliver det sværere at handle. Det kræver en bevidsthed om, at man ikke bare kan tale værdier det ene øjeblik og konkret problemløsning det andet, men må sammensmelte de to.

Man må eksplicit tale om, hvilke grundlæggende værdier der ligger til grund for diskussionerne og hvordan det er muligt at omsætte disse idealer til handling.

Med hensyn til grundlæggende værdier, kan man også se, hvordan eksperter og lægfolk i slutdokumenterne ofte bliver fremstillet som hørende til i hver sin lejr. Selvom den teknologivenlige, pragmatiske indstilling både kan tilhøre eksperter og lægfolk, fremstilles lægfolkene som mere idealistiske end eksperterne. Dette kunne til dels skyldes konsensuskonferencernes form. Der er lagt op til, at dokumenterne skal være forholdsvis entydige, og dermed er det nemt at forfalde til at forsimple positionerne. En mere pluralistisk form kunne måske gøre, at lægfolkene ikke indtog den forventelige position, som konsensuskonferencerne lægger op til? Det ser i hvert fald ud til at blokere for eksperternes og lægfolkenes *fælles* afsøgning af muligheder og begrænsninger.

De sproglige handlingers betydning for det sociale felt.

Selvom de ofte omtalte polariserede fronter ikke nødvendigvis fremstilles som noget negativt, reproduceres de effektivt. Der er ikke tegn på, at magtforholdet eksperter og lægfolk imellem er i forandring. Lægfolkene reproducerer overvejende deres egen position som 'de menneskelige' og eksperternes position som dem der besidder viden, og dermed autoritet. Denne polarisering skaber ukonstruktive fronter. Når der ikke er positioneringer og autoritetskonstruktioner i luften, bliver debatterne mere åbne og visionære.

Der hvor den sproglige modstrid er mest intens, er hvor lægfolkene på den ene side konstruerer mennesket som en betydningsfuld faktor, og på den anden side har svært ved at få øje på individets handlemuligheder. Det viser det senmoderne menneskes dilemma, idet det er blevet gjort ansvarligt for at finde løsninger på de paradoksale situationer, en kaotisk verden sætter dem i. Hvis man skal pege på en diskursiv bevægelse i materialet, er det måske den, at det enkelte mennesket i større grad vil være rede til at tage et ansvar og engagere sig på domæner, hvor det ikke umiddelbart har kompetence eller særligt engagement.

Det er slutdokumenternes særlige kvalitet, at de skaber netop disse diskurser (omkring det enkelte individs engagement) gennem lægfolkenes forhandlinger, forbehold og nuanceringer. "Almindelige mennesker" får en rolle at spille, og "almindelige mennesker" viser, at de er rede til at påtage sig rollen.

Slutdokumenterne er politiske tekster, som har sociale effekter. De rykker ved magtbalancen eksperter, politikere og befolkningen imellem. Magten udspiller sig nemlig i de sproglige forhandlinger om eksempelvis at definere problemer og deres løsning, og stammer ikke blot fra en central instans. Alene ved at få og føre ordet, er lægfolkene i en sjældent magtfuld position. For at udnytte den bedst muligt, ville det være ønskværdigt, at de var bevidste om, hvad de gør med deres sprog, og hvad de andre parter i risikokommunikationen gør med deres.

Appendix I - Afgrænsning af materialet

Analysen tager udgangspunkt i Teknologinævnets/rådets 16 slutdokumenter fra konsensuskonferencer, som har fundet sted i årene 1987 til 1997 (se appendix IV). Materialet er afgrænset på følgende måde:

Den første rapport (*Genteknologi i industri og landbrug*) består af ekspertoplæg til konferencen, og rummer således ikke udtalelser fra lægfolk. Derfor er den ikke medtaget i analysen. De øvrige rapporter er indbyrdes forskellige. Igennem årene har de taget form og strukturen er blevet ensartet, men eksempelvis bærer den første som inddrager lægfolk (*Borgeren og farlig produktion*) tydeligt præg af at være udsprunget af konkrete konflikter mellem borgere og miljøbelastende virksomheder. *Bedre luft* (1992/2), *Bilismens fremtid* (1993/3) og *Plastkort som borgerkort* (1994/2) rummer ganske korte slutdokumenter - på cirka 5 sider - i forhold til resten af rapporterne, hvis slutdokumenter er på mellem 10-30 sider. Det afspejler sig i analysen ved at der er ganske få referencer til dem. Få referencer behøver altså ikke at betyde, at dokumenterne ikke har noget med risiko at gøre.

Imidlertid har det også påvirket vægtningen i analyserne, at der er tematiske forskelle mellem dokumenterne. Nogle retter sig mod at tage hånd om eksisterende risikofyldt teknologi, andre mod at foregribe en uheldig udvikling, og atter andre mod at udtænke visioner på et bestemt område. Det sidste gælder for eksempel et dokument som *Bilismens fremtid* (1993/3), som ikke er særlig risiko-orienteret. Når der derimod tales om nutidige teknologiske problemer, der i princippet kunne berøre alle, gennemsyrrer ord som sikkerhed, risiko, uheld, osv. teksten, og man fornemmer et stort personligt engagement bag.

Fælles sproglige mønstre

Men på trods af disse forskelle i temaer, skrivestil og struktur dokumenterne imellem, er der fælles værdier, mønstre og sprogbrug på tværs af materialet. Det er på baggrund af en systematisk analyse af disse, at denne rapport udtaler sig om lægfolks opfattelse af risiko.

Materialet giver ikke belæg for at udtale sig om lægfolkenes baggrund for at skrive som de gør, eller om de politiske virkninger af konsensusrapporterne. Læseren af rapporten får ikke en opklaring af, hvordan de enkelte paneler har forholdt sig til risiko, og heller ikke af, i hvor høj grad der tales risiko i forhold til de enkelte emner. Det analytiske snit på tværs af rapporterne er sket på bekostning af konkluderende betragtninger i forhold til de enkelte rapporter. Ligesom lægpanelerne ikke er repræsentative for hele den danske befolkning, skal denne rapport ikke fortælle noget om alle borgeres/lægfolks risikoopfattelse. Til gengæld kan den sige noget om nogle sproglige mønstre, som ikke er lægpanelernes private "ejendom", men derimod diskurser som eksisterer i vores samfund, og som vi alle bidrager til at opretholde eller ændre.

Som kvalitativ metode vil diskursanalysen sige noget generelt på baggrund af det partikulære. Sagt på en

anden måde: Selvom borgerpanelerne ikke er repræsentative for hele den danske befolkning, og selvom slutdokumenterne ikke fuldt ud kan beskrive alle de deltagende lægfolks meninger, er det muligt - ved at gå i dybden med de fælles træk i dokumenterne - at sige noget alment om lægfolks risikoopfattelse.

Appendix II - Analysemetode

Tekstanalysen blev indledt med, at alle de 15 relevante rapporter blev læst og forholdt til nogle nøgleord (risiko, bekymring, usikkerhed, sundhed, miljø), nogle grammatiske træk ved teksterne, argumentationsstrukturer og forskellige temaer. Under processen med at finde disse elementer i teksterne, opstod - som forventet - nye ideer til hvordan man kunne læse materialet, samt hypoteser som skulle efterprøves. Næste skridt var selve analysen. Alle de udvalgte tekststykker fra den første læsning blev analyseret og organiseret i forhold til de temaer, der senere blev til overskrifter i analysekapitlet. Sidste led i processen var sammenskrivningen af de mange løse analyser - som i sig selv indebærer en del analyse. I det følgende vil der kort blive gjort rede for de vigtigste analysebegreber, for at skitsere et billede af, hvilken slags tekstanalyse vi har med at gøre i denne rapport.

Den analytiske værktøjskasse

I diskurserne indgår der som sagt nøgleord. Den kritiske diskursanalyse hævder, at ordenes betydning skifter i forhold til den kontekst de bruges i, og at de konstante betydningsforskydninger er tegn på bevægelser i ideologier, normer osv. Et nøgleord i den kommende tekst er "oplysning". Det var fra starten iøjnefaldende, fordi det blev præsenteret som en løsning på tekniske problemer - side om side med mere konventionelle problemløser, såsom fastsættelse af grænseværdier, udvikling af bedre systemer, osv. Uden at gå mere ind i en analyse på dette sted, kan man sige at der i det analyserede materiale eksisterer et oplysningsideal, som adskiller sig en del fra det traditionelle, stammende fra oplysningstiden. Oplysning er nemlig ikke længere første skridt på vejen mod menneskehedens glørværdige fremtid, men sidste udvej fra teknologiens jungle. Ovenstående er også begrundelsen for et generelt fokus på ordvalget i teksterne.

Som det nok er fremgået, lægger diskursanalysen stor vægt på *hvordan* ting siges - ikke blot på *hvad* der siges. For at kunne få øje på og tale om dette "hvordan", tages grammatikken i brug. I analysen bruges modalitet meget, fordi det både siger noget om, hvordan betydning bliver skabt, og om de sociale relationer der udspiller sig i teksten. "Der skal hurtigt fastsættes grænser" er et eksempel på kategorisk, objektiv modalitet. "Skal" er en kategorisk formulering, og da afsenderen ikke optræder som "jeg" eller "vi" i udsagnet, fremstår det som et objektivt faktum. "Jeg synes, at der burde fastsættes grænser" er konstrueret anderledes, og vil virke anderledes i en tekst - mindre faktisk og måske mindre overbevisende. Et fokus på pronomener (jeg, vi, man) er således også en af de tekstuelle "dåseåbnere".

Brugen af passiv og aktiv er et andet fokuspunkt. En formulering i passiv som "der burde sættes" skjuler hvem der burde sætte, og skjuler også hvem der egentlig står bag udsagnet. Disse tilsyneladende uskyldige grammatiske træk ved teksten er ideologisk betydningsfulde. De kan tage ansvaret fra skribenten - som ikke behøver at forholde sig åbent til spørgsmål om ansvar eller skyld - eller de kan manipulere med agenterne i teksten ved enten at skjule eller fremhæve dem.

Begrebet positionering bliver også brugt i analysen. Hvilke aktører optræder i teksten og hvordan er de fremstillet i forhold til hinanden? *Hvordan* konstrueres aktørerne, og hvilken betydning har det?

Analysen rummer også tanker om eventuelle alternative konstruktioner af teksten. Hvad siger

eksempelvis udeladelser om tekstens normer? Hvad siger valget af forklaringsmodeller om tekstens værdier? Hvilke argumentationsmåder benytter dokumenternes forfattere sig af? Afspejler de autoritet og objektivitet? For eksempel har bindeord som "ydermere" og "ligeledes" betydning i tekstens konstruktioner af fakta.

Endelig har den metodiske tilgang indeholdt en mængde læsninger på tværs af teksterne, med henblik på at identificere temaer som kunne tænkes at være svar på de empiriske spørgsmål. Under disse læsninger har opmærksomheden været skærpet i forhold til eventuelle modsigelser, undtagelser og modstrid internt i materialet, fordi disse aspekter i særlig grad er indikationer på social forandring.

Appendix III - Konsensuskonferencer som social praksis

Med det stædige fokus på tekster, kan den lingvistiske diskursanalyse godt komme til at skabe et billede af nogle tekster, som har et eget liv, løsrevet fra deres kontekst og produktionsbetingelser. Det skal derfor slås fast, at slutdokumenterne som ligger til grund for den kommende analyse udspringer af en social praksis, nemlig konsensuskonferencerne. Der er forfattet i en dynamisk arbejdsproces - af levende mennesker. Analysen kan ikke give et billede af disse mennesker, eller begivenhederne omkring tilblivelsen af dokumentet, men den kan give en beskrivelse af det still-billede, som slutdokumentet udgør i forhold til den sociale praksis, det udspringer af. Endvidere kan den give et bud på, hvordan elementerne i dette billede - diskurserne - vil påvirke det sociale felt fremover.

Appendix IV - Oversigt over Teknologirådets

slutdokumenter

Genteknologi i industri og landbrug 1987/2

Borgeren og farlig produktion 18. maj 1988

Konsensus-konference om bestråling af madvarer 1989/5

Hvordan skal vi anvende den øgede viden om menneskets gener? 1986/6

Bedre luft 1992/2 Teknologiske dyr 1993/1

Bilismens fremtid 1993/3

Barnløshed 1993/4

Plastkort som borgerkort 1994/2

Det lysegrønne landbrug 1994/5

På vej mod intelligent trafik 1995/1

Hvor går grænsen 1995/3

Genterapi 1995/6

Fremtidens fiskeri 1996/8

Fremtidens forbrug og miljø 1996/7

Nær eller fjern - om telearbejde 1997/3